

Modern mitológiák

Hankiss Elemér a *Proletár reneszánsz* című könyvében (Helikon, 1999) így kezdi egyik tanulmányát: "Mítosz ma? A huszadik században? Képtelenség! Az iskolában azt tanultuk, hogy a reneszánsz és a felvilágosodás óta a mítoszok fokozatosan elhalványultak, hitelüket veszítették. Helyükbe léptek a tudományos igazságok. Kiszorította őket a modern racionalitás. Valóban kiszorította? A tények nem erről vallanak. Hanem éppen az ellenkezőjéről. A huszadik században virágkorukat élik a mítoszok. A pusztító és a teremtő, a veszélyes és az ártalmatlan mítoszok egyaránt. A Horogkereszt vagy a Sarló és Kalapács mítosza éppúgy, mint a Haladás, a mindenható Tudomány, a \$ vagy a Coca Cola mítosza." (108. old.)

A kulturális antropológia szemlélete alapján persze ebben nincs semmi rendkívüli. Az emberi kultúra legfontosabb alkotóelemei legfeljebb átalakulnak a történelem folyamán, de nem, vagy csak nagyon ritkán halnak el. Azok a szükségletek, amelyek az első mítoszokat létrehozták, jelen vannak a huszadik, huszonegyedik század emberében is. Hankiss Elemér említett cikkében azt hangsúlyozza, hogy a huszadik század végén különösen jellemző a mítoszépítés, és ezzel teljes mértékben egyet is érthetünk; ha pedig a jellegzetes mitikus szüzséken, típusokon túl a mítoszteremtő attitűdöt is figyelembe vesszük, akkor azt is egyértelműen állíthatjuk, hogy az meg mindig jelen volt, nem szünetelt a racionalizmus diadalmenete alatt sem. De a "mai mítoszok" elemzésénél azért óvatosan kell eljárni. Mégiscsak más az ősi társadalmak, vagy a görög antikvitás világa, mint a jelenkor: ha embervoltunk azonossága a párhuzamok, a történelem különbségei az eltérések figyelembevételére intenek. Amikor tehát a huszadik század utolsó éveiben a kulturális antropológia szak (ELTE, BTK) hallgatói számára *műhelyt szerveztünk a "modern mitológiák" tanulmányozására*, elsődleges célunk annak vizsgálata kellett legyen, (miként mindenkinek, aki a "modern mitológiákat" vizsgálja), hogy a jelen modern társadalmában ható mítoszok mennyiben nevezhetők mítoszoknak, mennyiben írhatók le *ugyanazokkal a kategóriákkal*, mint az ősi mitológiák, s vannak-e ugyanakkor olyan sajátosságaik, amelyek *megkülönböztetik* őket a korábbiaktól. Vagyis, hogy a "modern mitológiák" mennyiben "mitológiák" és mennyiben "modernek"?

Definíciós problémák

Az első nehézséget a mítosz-definíció támasztja. Ha ugyanis a mítoszt olyan ismérvekkel definiáljuk, (mint sok antropológus teszi), amelyeket az ősi vagy az antik társadalmak mítoszaiból vezetünk le¹, akkor a "modern mítosz" óhatatlanul "más" lesz: a viszonylag kevés, a mítosszal foglalkozó, magyarul is olvasható könyv közül az egyik legforgatottabb tanulmány szerzője, Kirk például már írása bevezetőjében leszögezi, hogy nem ért egyet Boas-szal, aki a modern mítoszformáló folyamatokat hasonlóknak tekinti az ősiekhöz, s ezért aztán ő (Kirk) egyáltalán nem is foglalkozik a modern mítoszokkal, csak annyiban,

¹Malinowski például a *Balomában* --nyilvánvalóan az általa tanulmányozott ősi mítoszokra gondolván -- azt írja, hogy a mítosz átél valóság, amely a mítoszt fenntartók hite szerint "valamikor az ősidőben megtörtént, s azóta folyamatosan befolyásolja a világot és az emberek sorsát". (Malinowski, 1972. 378. old.) E definíció eleve nem alkalmazható a modern mítoszok többségére: a modern mítoszok többségében a "mitikus világ" nem a múltban keresendő. (Malinowski ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a mítosz "elengedhetetlen összetevője minden kultúrának", s a nála felbukkanó definíció-elemek egy része -- például hogy: teljes jelentését a társadalmi élet összefüggései közvetítik; hogy megerősíti a hitet, a hagyományt; hogy szavatolja a rítusok hatékonyságát; hogy gyakorlati szabályokat ír elő; hogy precedenst mutat fel az adott szociológiai helyzet igazolására; stb. -- több-kevesebb természetességgel ráhúzható a modern mítoszokra is.)

amennyiben az "elfajult, modern formák helyes megértéséhez segítségünkre lehet a valódi mítosz /valamely/ tulajdonsága".(Kiem.: K.Á.-K.G.) (Később még visszatérünk arra, hogy Kirknek is *részben* igaza van, de azért megfogalmazása még akkor is túlzás, ha figyelembe vesszük, hogy meglehetősen kakaskodó stílusú szerzőről van szó). Ha Kirk könyvét elolvassuk, egyébként inkább azt tudjuk meg, hogy milyenek az elégtelen mítosz-definíciók: hogy nem lehet azt állítani, hogy a mítosz (minden mítosz) az Istennel, a vallással, de még azt sem, hogy a transzcendenciával kapcsolatos, (persze rögtön hozzá kell fűznünk: attól függ, mit értünk transzcendencián); hogy nem elegendő a rítusokkal való kapcsolatukból levezetni őket, vagy éppen abból a funkcióból, mint Malinowski, hogy bizonyos intézményeket megerősítenek; stb. De a szakirodalom más mítosz-meghatározásaival is az a helyzet, hogy szükségképpen egymás cáfolatát nyújtják, amennyiben többségük *egy-egy* funkciót ragad ki a mítosz számos funkciója közül, s aztán a különböző iskolák igen sok energiát fordítanak arra, hogy bebizonyítsák azt az evidenciát, hogy a másik iskola által kiragadott funkció nem alkalmas arra, hogy vele a mítoszok teljes körét jellemezni lehessen.² A jellegzetes mitikus témák elkülönítése szintén nem sokat segít: a mitizálódni képes témák száma elvben végtelen, így nincs különösen sok értelme a téma-regisztereknek és csoportosításoknak sem.

Bonyolítja a dolgot, hogy a racionalizmus kora (a tizennyolcadik század második felétől a huszadik század második feléig terjedő két évszázad) a mitikust a múlttal azonosítva azt leminősítette, alacsonyabb rendűvé nyilvánította a racionálissal szemben, s bár ez a szemlélet az ezredfordulóra visszaszorult, a fogalomhasználatba ma is beszüremkedik a mitikus gondolkodás "hamis tudatként" értelmezése, s amikor az ilyen szemléletű szerzők "modern mítoszokkal" foglalkoznak, ezek helyét az *irracionalitás, a tudománytalanság* jelenségei között vélik megtalálni (s nem vetnek számot azzal, hogy a racionalitás korában éppen a Tudomány és a Ráció mítosza az egyik legelevenebb *mítosz*). Ugyanebből a racionalista elfogultságból származik az is, hogy a definíciók egy csoportja (az ősi és antik mítoszokból származtatókhöz képest egy másik egyoldalúság jegyében) a racionalizmusból kerül levezetésre: lényegében azon a módon, hogy az a mitikus, ami másként működik, mint a racionális illetve a tudományos gondolkodás. (E felfogásban a "mítosz": leegyszerűsített, rövidebbre zárt világmagyarázat; bizonyíték nélkül elfogad valamit, ami egyébként igazolásra szorulna; olyan tartalmakkal kapcsolódik össze, amelyekkel a valóságban nem; stb.)³ Ide tartozik az is, amikor a mítoszok keletkezését valamilyen *hiányból* próbálják származtatni (félelemből, ismerethiányból, identitásválságból, ⁴stb.), amit semmiképpen sem tarthatunk megnyugtató kiindulópontnak, ez ugyanis azt feltételezné, hogy *viszonylag harmonikus létállapotaiban az ember nem alkot mítoszokat* -- ez pedig *nem igaz*. A "modern mítoszokat" sem lehet -- mint sokan próbálják -- pusztán *válságjelenségek* kifejeződéseként jellemezni.

²Ha összefoglaljuk, hogy milyen mítosz-funkciókat is szoktak figyelembe venni, ezek nagy részét persze a modern mítoszokra is alkalmazhatóaknak tekinthetjük. Így alapvető mítoszfunkcióként szokták elemezni a mítoszok

- a) *világkép-adó* illetve *világkép-közvetítő*;
- b) *világkép-megerősítő*, *-visszaigazoló*, illetve *-megújító*;
- c) *társadalom-összetartó*;
- d) *csoport-összetartó*;
- e) *hatalom-legitimáló*;
- f) *individuálpszichológiai megerősítő* funkcióit.

(A hatalom-legitimáló funkció kétféleképpen is érvényesülhet: van, amikor a hatalom eleve erre szán, más esetekben ily módon használ fel egy-egy mítoszt).

³ Lásd például SEMLYÉN 1979, FRANK-HOPPÁL 1980, (Gelléri P., Hankiss Á. stb.)

⁴ Például: "A be nem vált elképzelések kielégítését célzó, az irracionálisba proiciált valóság-pótlék" ..(Ld. Pisztora Ferenc in. FRANK-HOPPÁL, 256. old.)

Vannak azután olyan definíciós próbálkozások, amelyek eleve abból indulnak ki, hogy közös nevezőt találjanak a különböző korok mítoszai között,⁵ ezek azonban az elsőként említett típussal komplementer hiba lehetőségét hordják magukban: ha ezekre a közös vonásokra figyelünk, könnyen szem elől téveszthetjük azokat a különbségeket, amelyek a különböző korok mítoszai között mégiscsak fennállnak.

Ezen egymással vitázó szempontok a mi műhelyünkben is felmerültek, amikor megpróbáltunk valamely közösen elfogadható mítosz-definícióhoz jutni. A nehézségek mögött lényegében a történelem két nagy megközelítésmódja áll: egyfelől annak hangsúlyozása, hogy a történelem: fejlődés vagy legalábbis változás, amelynek minden fázisát, s e fázis minden termékét csak önmagában, *a meghatározott történelmi időpillanat és a körülmények konkrétságában* vizsgálhatjuk; másfelől az a strukturalistának mondható módszer, amely az azonos szerkezetekre, vagy legalábbis *közös szerkezeti elemekre* koncentrálna a mégoly különböző jelenségekben is. Az antropológia vagy a szociológia olyan alapító atyái, mint Frazer, Morgan, vagy Max Weber persze össze tudták egyeztetni e szempontokat, és egyszerre gondolkodtak struktúrákban és azok fejlődésében. A modern mitológia kutatása is végül úgy illeszkedhet be az általános mítoszkutatásba, hogy feltételez bizonyos állandó sajátosságokat, másokat viszont változásában ábrázol. Így például a különböző korok mitológiáiban közös, strukturális vonásnak fogja találni azt, hogy a mítoszok szimbólumokra építenek, hogy esetenként rítusokhoz kapcsolódnak, hogy a realitás és a mitikus összemosódása jellemző rájuk, és több más, később részletezendő sajátosságot. Ugyanakkor megállapítja, hogy a modern mitológiában csökken például az eredetmítoszok szerepe, új, az ezredvégi valóságra reagáló mítoszok születnek, és így tovább.

A klasszikus és modern mitológia azonosságának--különbségének kérdésein kívül a másik alapprobléma annak definiálása volt, hogy hol húzzuk meg a mítosz határait, *mi az, ami már mítosznak tekinthető, s mi az, ami még nem az*. A hétköznapi szóhasználatban ugyanis rendkívüli mértékben inflálódott a "mítosz"-fogalom, szinte bármire, amit valamilyen szempontból *túlzottnak* éreznek, rá szokták sütni a mitizálás vádját, s ha összegyűjtenénk, hogy például a sajtónyelvben mi mindennek és ki mindenkinek van "mítosza", a lista követhetetlen lenne. (Ugyanakkor az esetek nagy részében az egyes, a "mítosz" kategóriájával összefüggésbe hozott jelenségek, fogalmak vagy személyek a szöveg megfogalmazóján kívül nem sok ember számára fognak a szó szoros, az inflálódás előtti értelmében "mítoszt" jelenteni.). Szigorúbb, az önkényes kategória-használatot korlátozó kritériumokkal élve azonban körül lehet írni egy olyan fogalmat, amelynek mind a klasszikus, mind a modern mítoszok megfelelnek, de amelynek valóban *csak* a mítoszok felelnek meg. E mítoszfogalmat el kell határolni a *szimbólumoktól, a hiedelmektől, a meséktől, mondáktól és legendáktól, az ideológiáktól, a tudománytól, a művészettől* -- hiszen a mítoszok mindezekkel érintkeznek.

⁵Hankiss például (HANKISS 2000) az Éden, az Olümposz, az Új Jeruzsálem, a Pokol, a lovagok, a szentek hasonlataival jellemzi a modern mítoszokat, s ezzel azonosságot vagy legalábbis párhuzamot teremt közöttük, s ilyen közös nevezőt fogalmaz meg akkor is, amikor a mai mítoszok egyik fő szerepét a Halál legyőzhetőségének sugallatában találja meg. Hangsúlyozza, hogy a modern kor emberének is megvannak a maga istenei, istennői, félistenei és félistennői, hőszövei és heroinái, s egész mítosz-elemzése azon alapul, -- osztozva ebben a modern mítoszok elemzőinek jelentős csoportjával -- hogy a régi és a modern mítoszokban kifejeződő szükségletek lényegileg hasonlóak. Az más kérdés, hogy idézett művének egyes pontjain ő felhívja a figyelmet a különbségekre is. (Például, hogy a ma "Olümposzának" isteneihez nem lehet igazán imádkozni, illetve nem segítenek hívóiknek -- az esetek nagy részében egyébként még ez a különbség sem áll fenn).

A későbbiekben végül is mi magunk is szükségképpen ilyen közös nevezők jegyében próbálunk mítosz-definíciókat megfogalmazni, legfeljebb helyenként jelezve azt is, hogy a modern mítoszokban milyen, a régiekben nem tapasztalható sajátosságokat is találhatunk.

Szinte minden alkalmas arra, hogy közvetlen jelentésén kívül valami másra is utaljon, vagyis szinte mindennek lehet *szimbolikus* jelentése, olvasata: a szimbolikus jelenség azonban még nem mítosz, a szimbólumok csak *elemei, építőkövei* a mítoszoknak. (A bornak például megvan a szimbolikája, ezt fel is használják például Dionüszosz mítoszában, vagy egészen más módon az eucharishtiában, de a "bor mítoszaról" csak akkor lehetne beszélni, ha a bornak önmagában, más mítoszoktól függetlenül is lenne olyan megszemélyesített és a mítosz elfogadóit az eszményivel összekötő története, mint Dionüszosznak vagy Krisztusnak. Dionüszoszt felfoghatjuk a bor megszemélyesítésének, az ő mítoszáat mégsem nevezhetjük szinonimaként a bor mítoszának, mert a mítosz nemcsak a borról szól, hanem egy sor hozzákapcsolódó mozzanatot, a szőlőtermelést, a mámort, a kicsapongást is magában foglal: a szimbólumegyüttes válik mítosszá). Ugyancsak megkülönböztetendő a *kultusz* fogalma is a mítosztól: Dionüszoszhoz mindkettő kapcsolódik, de például egyáltalán nem minden rockegyüttesnek vagy sztárnak van mítosza, amelyet vagy akit viszont egyértelmű kultusz, rajongás övez. (Elvis Presleynek, a Beatlesnek, a Rolling Stonesnak, Jim Morrisonnak, Michael Jacksonnak vagy Madonnának és még jónéhány sztárnak van mítosza is, de a többségnek nincsen).⁶ A *mesékkel, mondákkal, legendákkal* a hatóerő illetve a komolyan vétel mértéke állíthatja szembe a mítoszt: mitikusnak (a mesével, mondával szemben) az olyan (többnyire csodás elemeket is tartalmazó) történet nevezhető, amelyet hívói valamilyen értelemben teljesen komolyan vesznek, életükre hatónak, a benne foglalt eszméket a valóságos világban is érvényesnek tekintik. (Legendák, mondák, mesék mítosszá erősödhetnek, mítoszok mesékké, mondákká gyengülhetnek, de a határvonal meghúzható. Az egyik ember számára a sci-fi történetek például lényegében a mese kategóriájába esnek, a másik számára, akinek az UFO-k jelenléte reális lehetőség, ugyanezen történetek egy része, mondjuk a Roswell-eset mítoszként funkcionálhat; s mítosszá válhat például a StarWars azon nemzedékek számára, akik tudják ugyan, hogy az említett filmsorozat mese, de legalább időlegesen kivonulva a valóságos világból, s elfogadva a mese teremtette "másik világ" logikáját, bizonyos szempontból ebben a másik - mítoszi - világban élnek). E példa kapcsán érdemes a művészettől is elhatárolni a mítoszt: a művészetek felhasználnak és építenek *mítoszokat*, de a művészet viszonylatában is érvényes az a különbség, hogy műalkotásokkal kapcsolatban akkortól beszélhetünk mítoszzal, amikor már nem műalkotásnak, hanem *valamilyen értelemben valóságélemnek* tekintjük őket: a hozzájuk kapcsolódó képzetek, hitek és érzelmek elszakadnak a konkrét művektől és azok létrehozóitól. (A mítosz kollektív élményen és alkotáson alapszik, ha konkrét személy hozta létre, személye akkor sem érdekes, legfeljebb mint létrehozó maga is mitikus személyyé, afféle demiurgosszá válik, műve mindenképpen önálló életbe kezd, a hívők belépnek a világába és maguk is -- tovább -- építik: jól megfigyelhető volt ez a 20. században például a Tolkien által létrehozott mitikus világ esetében, vagy éppen az említett StarWarssal kapcsolatban, amelynek mitikus világában George Lucas személye már nem igazán fontos). A *hiedelmekkel, előítéletekkel* szemben (és a mesékhez-mondához, a művészeti alkotásokhoz hasonlóan) a mítoszoknak *teljes világuk* van (amelybe -- mert e világ kívül van a reális téren és időn -- be lehet lépni). Évtizedekkel ezelőtt Hann Endre elemzett például egy igen kidolgozott, szinte "mitikussá nőtt" és széles körben elterjedt cigányellenes rémtörténetet, amely azonban az ábrázolt események jelentőségének drámai felnövelése ellenére sem volt minden tekintetben mítosznak nevezhető, mert ugyan - a mesékkel ellentétben - lehetett hinni az igazságában, egyesek reagálhattak rá úgy, hogy "igen, ilyesmi az én környezetemben is megtörténhet", de a történetnek mégsem volt az életvilág működését "magyarázó", teljes, az adott történet konkrétságán túlnyúló, s ilyen értelemben transzcendensnek nevezhető "másik világa", mint a mítoszoknak. Az *ideológiáktól* abban válik el a mítosz, hogy nem törekszik elvek megvalósítására (éppen azért, mert a bennük

⁶ *Kultusza* egyébként a bornak is van.

foglaltakat már valamilyen értelemben valóságnak tekinti): a kommunista ideológia sok mindent hirdetett, de mítosszá megint csak az lett belőle, aminek "világa" volt: így a kommunizmus Édene, és a világteremtőnek látott Forradalom mítosz a kommunista hívők, a csajkarendszer, a közös nőhasználat pokla vagy az ávéhasok gaztetteinek gyűjteménye mítosz a kommunizmus ellenfelei illetve áldozatai számára. (Mítosz, amennyiben egy olyan öntörvényű, zárt világ jelenik meg képzetében, amely teljes világmagyarázatként rávetíthető az empirikus valóságra, a "saját" világra). Lenin és Sztálin is mítikus -- mert milliók sorsát meghatározó -- figurák (kinek pozitív, kinek negatív értelemben). A *tudománnyal* nehezebb összekeverni a mítoszt, hiszen sokszor éppen egymással szemben definiálják őket: a mítosz nem érveléssel alátámasztott; szimbólumokon és nem mérhető-matematizálható alapegységeken nyugszik; nem definiál, behatárol, hanem az "eszményire", az ideára alapoz; stb. Itt inkább arra érdemes felhívni a figyelmet, hogy miként a mítoszhoz is lehet tudományosan közeledni, akként a tudomány is -- mint fentebb már utaltunk erre -- mitizálódhat: s ilyenkor a tudomány sem a mérhető-matematizálható elemekre, hanem szimbólumokra építi a maga hatását. (Maga az az axióma, hogy a világ tudományos magyarázata érvényesebb, mint a nem-tudományos, pusztán a szűk értelemben vett tudományos eszközökkel igazolhatatlan, s a tudománynak az elmúlt három-négyszáz évben megvalósult hegemoniája szimbólumokon, egyes tudományos eredmények, és különösen a technikai fejlődés mitizálásán, eszménnyé válásán, az omnipotens tudomány mítoszának kialakulásán nyugszik).

Mindezt az elhatárolást el kell végeznie annak, aki a mítoszt definiálni akarja, hiszen az egyes összehasonlításokban a mítoszok hol a hiedelmekkel, hol a művészettel, hol az ideológiákkal mutatnak közös jegyeket, specifikumukat csak az elhatárolások együttese közelíti meg. Márpedig ha mítoszokat akarunk elemezni, ehhez legalább a magunk számára egyértelműsíteniünk kell, hogy a vizsgálatra alkalmasnak vélt mai tudati képződmények közül melyeket tekinthetjük valóban mítoszoknak? A műhelymunka első időszakában eléggé hosszan foglalkoztunk tehát a mítosz-fogalom körülhatárolásával, de teljesen kielégítő megoldáshoz nem jutottunk: mindig felmerültek olyan szempontok, amelyek kérdésessé tették, hogy megnyugtató helyen húztuk-e meg a mítosz-kategória határait.

Kínálkozott a definiálásnak egy gyakorlatibb módja is. Roland Barthes, aki egyébként modern mítosz elemzéseit során egyáltalán *nem definiálja*, mit ért mítoszon, így elemzéseiben (amelyek úttörő szerepe persze elvitathatatlan) a hétköznapi kategória-használathoz és sok más mítosz-elemzőhöz hasonlóan számos olyan jelenségre alkalmazza a "mítosz" fogalmat, amely véleményünk szerint a kategória túlságos kiterjesztése, írásainak szuggesztivitása, tömörsége és jelentősége folytán jó kiindulópontnak tűnik egy fogalomkritikai vizsgálat számára. Így műhelymunkánk későbbi fázisában néhány alkalmat arra szántunk, hogy a Barthes-szövegek elemzésével próbáljunk használható mítosz-definícióhoz jutni: úgy téve fel a kérdést, hogy az általa bemutatott jelenségek közül melyek azok, amelyek -- a más korok mítoszképzésében megnyilvánuló sajátosságokat is figyelembe véve -- valóban mítoszoknak tekinthetők; mi az, ami nem mítosz csak kultusz, rítus, vagy egyszerűen csak: szimbólum; s ha ezek egymástól különválaszthatók, akkor mindebből mi következik a mítosz-fogalom elégséges körülhatárolására nézve? (E módszernek fő buktatója esetlegessége: végtére is a Barthes által elvégzett elemzések csak kis szeletét érintik a modern mítoszoknak, honnan tudhatjuk, hogy az ezek másodelemzésével szerzett szempontokon kívül nem a leglényegesebbek fölött siklott-e el a figyelmünk?) Mindenesetre ennek a próbálkozásnak is voltak tanulságai. Egyrészt felmerült, hogy a modern mítoszok elemzői (így gyakran Barthes is) előszeretettel használnak az antik mitológiából és a keresztény üdvtörténetből vett *analógiákat*: igen sokszor éppen ezek az analógiák hivatottak aláhúzni azt a hipotézist, hogy a

hasonlított modern jelenségekhez, személyekhez, tárgyakhoz (a korábbiakhoz hasonlóan) mítoszok fűződnek.⁷ Az analógiák olykor meggyőzőek, olykor kevésbé. A kritika során megfogalmazódott, hogy eleve óvatosan kell kezelni az *egyelemű* analógiákat: az olyan hasonlatokat, amikor csak egy-egy tulajdonság azonossága köti össze a modern jelenséget a korábbi mítosszal. (Barthes például felfelé irányzott tekintetű színészfotók kapcsán "mennybe vivő tekintetről" beszél, s a "fent"-nek valóban egyik legerősebb asszociációs kapcsolata az éggel, a "felső világgal", a "mennyel" van, *pusztán* erre az egy asszociációs elemre alapozva azonban a hasonlat többé-kevésbé önkényesnek tetszik, s ez ingataggá teszi az egész gondolatmenetet, amely a színészt kvázi menyeei - s ekképpen mitikus - figuraként igyekszik bemutatni. (Egyes színészekhez kapcsolódóan kialakulhat olyan mítosz, amelynek esetében megalapozottabban állítható, hogy az illetőt a mítosz elfogadóiak közfelfogása valamiféle "mennyekbe" helyezi, ám ehhez a "menny" több más szimbolikus alkotóelemének is jelen kell lennie). Másrészt az is kérdéses, hogy mit bizonyít az, hogy egy modern jelenség kapcsolatba hozható más, közismerten mítoszok büvökörében élő korok egyes jelenségeivel? (Barthes szívesen él olyasféle hasonlatokkal, mint például az, amellyel az autót a gótikus katedrálishoz hasonlítja. Természetesen a hasonlat ez esetben is megvédhető -- Hankiss Elemér meg is teszi ezt, (Hankiss, 1999) Barthes az autót és katedrális egymással összefüggésbe hozó asszociációi mellé a magáéit is felsorakoztatva -- a hasonlat, mint hasonlat jogosságát tehát elfogadhatjuk, mégsem szűnik meg teljesen az önkényesség érzése. Olyan hasonlatról van ugyanis szó, amely bárhány közös elemet találunk is, egymást *kizáró* mozzanatokot is tartalmaz; olyanokat, amelyek éppen azt akadályozzák meg, hogy egy szimbólum mítosszá teljesejék ki: éppen a világgá /a Másik világgá, a mitikus világgá/ válásban nem jön létre a beazonosítás lehetősége: az autó, *mint világ* egészen másmilyen, mint a katedrális. Ettől még az autónak lehet mítosza /mint erre később még visszatérünk, szerintünk is van ilyen mítosz/, de ennek 1. nem sok köze van a katedrális mítoszához, arra építeni önkényes; 2. a katedrálisnak pedig egyébként nincsen mítosza /legfeljebb egy-egy konkrét katedrálisnak, mint a kölni dóm, vagy a tenger fenekére süllyedt s onnan felmerülő templom legendája, stb./) Harmadrészt Barthes éppen a körülírt kritériumok híján "mítosznak" nevez olyan jelenségeket, amelyek lehetnek ugyan személyes mítoszok, (hiszen azt, hogy az egyes ember szemében mi emelkedik mítosszá, végülis csak önmaga ítélheti meg), de mások számára kevésbé meggyőzően tűnnek annak. (Bergman Tükör által homályosan című filmjében ábrázol egy egyszemélyes mítoszt: a hősnő egy Pókistent képzel magának, s ahhoz valóban mítoszként is viszonyul -- ez esetben az egyéni, extrém mítosz mítosz-jellege teljesen meggyőző, elfogadható mások számára is. Amikor azonban Barthes például a Hadsereg, a Repülés, a Tudomány mítoszai mellett "a Fodrászat mítoszaról" beszél, ez utóbbit kevésbé tudjuk valóban mítoszként elfogadni, s itt az merül fel, hogy a mítosz-kritériumok közé fel kell venni valami olyasmit is, hogy *a mítosz, amelynek, mint erre többször utaltunk, saját világa van, e világot -- éppen mert konkrét tér és idő felettivé válik -- érvényessé teszi saját helyén és idején kívül is.* A Repülésnek, a Repülő Embernek például megvan a maga tértől és történelmi kortól független teljes "világa", a Fodrászat világa, mint önmagában vett világ azonban szerintünk nem terjeszti túl érvényét, szimbolikáját a fodrászműhelyek illetve az azokból kikerülő frizuraköltemények térben és időben is körülírható konkrét valóságán; s ha mondjuk a huszadik században van is *kultusza*, éppen e világ körülírtsága következtében

⁷Noha nem definiálja, úgy tűnik Barthes a modern mítosz kategóriájába az olyan megnövelt, értelmezésükben leegyszerűsített és sokak által csodálattal övezett jelenségeket sorolja, amelyekre egyszersmind alkalmazható valamely ősi mítosz vagy mitikus elem analógiája, s amelyekkel szemben az elemző elsődleges attitűdje a demisztifikáció. (Ami egyes mítoszokkal szemben demitizációt, a bennük rejlő manipuláció leleplezését is jelenti, más esetekben maga is csodálattal adózik az adott mítosz tárgyának).

mítosza nincsen, kultusza pedig időben is behatárolható.⁸ A fodrászathoz kapcsolódóan beszélhetünk ugyan mítoszokról, de ezeknek a fodrászat csak eleme: így például a Női Szépségnek, egyáltalán a Szépségnek van mítosza, a fodrászat pedig e Szépség szolgálója lehet, maga a haj pedig számos mítosz szimbolikus eleméül is szolgál.)

Mit tekinthetünk tehát mítosznak?

Ha mármost a fentiek figyelembevételével megpróbáljuk meghatározni, hogy akkor tehát mit is tekinthetünk mítosznak, akkor egy olyan tulajdonságlistát kapunk, amely egyesíti magában a különböző megközelítések általunk érvényesnek talált mozzanatait. Ezek közül legfontosabbnak azt ítéljük, hogy *a mítosz* mindenképpen *az adott valóság világától különböző, abból kiemelő Másik világot (másvilágot)teremt, de olymódon, hogy azt az adott valóság világára hatónak feltételezi.* (Hankiss Elemér ezt úgy fogalmazza meg, (Lásd in: Frank--Hoppál: 1980), hogy a mítoszban -- a tudománnyal szembeállítva -- a valóság-megismerés és a valóságalakítás nem válik el élesen egymástól⁹). A modern mitológia annyiban mindenképpen különbözik az ősitől, hogy míg az ősi mitológiák bizonyos prelogikus gondolkodási struktúrák uralma idején keletkeznek, a modern mitológia már egy kifejlett logikára alapozott, *tudományos világgal szemben* (illetve azzal szemben is) hozza létre a maga "másik" világát.

A mítosz többnyire ellentétpárt képező *végletek pólusai között, azokat összekötve feszíti ki a maga világát,* (az egyén és a közösség, az élet és halál, a mindennapok és az örökkévalóság között a mítoszokban *egyszerre van egység és konfliktus;* és a mítoszok éppen erről "szólnak", éppen ezt a feszültséget jelenítik meg). Feloldják a kognitív disszonanciákat (lásd: Jakab Zoltán In: Frank--Hoppál, 1980), a Jó és a Rossz olyan ideáltípusait teremtik meg, amelyek (a tudománnyal és a művészettel szemben éppen kivételnélküliségükkel, totális érvényükkel hatnak). Van aki lényegüknek éppen az *"eszményítő leegyszerűsítést"* tartja.¹⁰

⁸Persze nyomban hozzá kell tenni: az, hogy valami mitikusnak tekinthető-, változó. Barthes például a Rádió mítoszaról is beszél, s bár ez is megkérdőjelezhető, úgy tűnik, a rádióknak -- minél inkább háttérbe szorul a vizuális médiával szemben, annál nagyobb mértékben -- igenis mítosza épül. (Több filmre, irodalmi műre, slágerszövegre gondolhatunk, amelyek a rádiózás fénykorát a "baldog békeidők" kódéba -- mítoszvilágába -- vonják; de már a rádió korábbi korszakaiban is kötődtek ehhez a jelenségkörhöz mítoszok: gondoljunk a rádióamatőrök mindenható, -- az Internet ösképének is tekinthető -- testvéri közösségének a "Ha a világon mindenki ilyen volna" című filmben is megörökített mítoszára.). Az tehát, hogy valami rendelkezik-e a mítoszzá válás kritériumaival, vagy sem, maga is változó, s így persze azt sem lehet kizárni, hogy a Barthes-említett Fodrászat is -- valamikor -- mítoszzá válik: így állításunk csupán annyi, hogy szerintünk, Barthes álláspontjával ellentétben a Fodrászat *jelenleg* nem rendelkezik a mítoszzá válás kritériumaival, (bár az is igaz, hogy például egyes sztárfodrászok "mítoszá" már eddig is jogosan lehetett emlegetni).

⁹Vagy -- hogy egy újabb oldalát hangsúlyozzuk ugyanennek a sajátosságnak -- a mítoszban mindig egyszerre van jelen az idegenség, az ábrázolt világ idegensége, hozzánk képest "más világ" volta, és az, hogy valamit átveszünk belőle, valami belép általa mindennapi életünkbe.

¹⁰Ha a mítosz kritériumának tekintjük, hogy az valamilyen mértékben az "eszményi" ábrázolása, a Barthes által "mítosznak" nevezettek egy újabb típusáról jelenthetjük ki, hogy az nem tekinthető mítosznak. Barthes például a "simili", -- az "utánzat" -- mítoszaról is beszél, de az "utánzatok" létrehozása, bármilyen jellemzővé is lett a huszadik században, sosem vált önmagában eszménnyé, csupán *eszközzé* egyes modernkori eszmények -- Tömegdemokrácia, Technikai Forradalom, Kényelem, Gyorsaság, stb. -- megvalósulásának. Kétségkívül felértékelt eszközzé, de nem "mítoszzá". A Barthes fejtegetéseinek itt alapjául szolgáló *műanyag* mítoszaról még beszélhetünk, az "utánzat"-éről, úgy hisszük, nem. (Persze ezzel *kapcsolatba hozható* mítoszokat itt is találunk, gondoljunk az Árnyék ősi, vagy a Doppeltgänger romantikus mítoszára, illetve a klónozás körül kialakuló mítoszokra, vagy azokra a mítoszokra, amelyekben a tárgy, mint tökéletes utánzat az eredeti helyébe lép, mint Pygmalion vagy Zeuxisz legendáiban -- ezek azonban egyfelől az Emberi Egyéniség illetve másfelől a Művészi Alkotás mítoszkörébe tartoznak, és semmiképpen sem azonosíthatók az eredeti és utánzott tárgy viszonyát övező

A mítoszok világa a mítosz idea-természetének megfelelően többnyire tiszta, jól-érthető, ugyanakkor gyakran kapcsolódik hozzá *titokzatosság, misztikum*, tág értelemben vett transzcendencia.

A világteremtés és idea-képzés következtében *mitikussá* növekedhetnek az adott kultúrában *fontossá vált személyek, események, tárgyak-eszközök, tulajdonságok, értékek*. Ezek egymásra is hatnak: mitikussá lehetnek a mitikus személyekhez kapcsolódó dolgok, események éppúgy, mint a mitikus eseményekhez vagy tárgyakhoz kötődő személyek¹¹. A mítoszban az emberek igen gyakran valamilyen értelemben felemelkednek az *emberfelettibe*; a helyek (a mítoszokhoz kapcsolódó "szent helyek") az isteni szférával való *érintkezési pontok*.

A mítoszokban a "másik világ" egyszerre idegen, -- és mert gyakran (a mindennapinál) nagyobb hatalom képzei is társulnak hozzá, tehát idegen és hatalmas, -- ugyanakkor, az emberivel, az életvilággal való összekapcsolódása folytán az azonosulás elemeit is tartalmazza: a mítoszban éppen az *idegennel* és *hatalmassal* való ilyen *azonosulás* válik lehetségessé.¹²

A mítoszok kialakulásának *kedveznek a feloldatlan ellentmondások, a különböző világok érintkezése, a határelmosódások, a megmagyarázatlan okok, titkos mozzanatok*. Könnyen lesznek mitikussá a) a *kezdőpontok* (valami keletkezése, illetve maguk azok a korszakok, amelyekben egyes, később kibomló, variációkra széttagolódó jelenségek megszülettek), b) a *fénykorok, csúcspontok, illetve c) azok a korok, amelyekben a később hiányzó jelenségek még utoljára jelenvoltak*. A mítoszok gyakori tárgyai a civilizáció építkezésének fontosabb fordulatai, a válsághelyzetek, az ellentétes erők harca, a hatalom és gazdagság szimbólumai, az archetipikus emberi szituációk, az életfordulók, stb.¹³

A mitikus személyeknek, jelenségeknek, koroknak saját "világuk" van, de ehhez nem kapcsolódik feltétlenül történet; *mítoszról* azonban *csak akkor beszélhetünk, ha a "mitikus" valamilyen történet keretében nyilvánul meg*. Ez a történet az, -- Nietzsche úgy fogalmaz, hogy a mítosz a történeteket is cselekvésként, *alanyi aktivitásként* ábrázolja -- ami a mítosz elemeit kiemeli a téri--idői meghatározottságból, és az általános emberi, az "örök" képzeivel ruházza fel őket.

Ahhoz, hogy egy jelenségnek, eseménynek, helynek, stb. mítosza legyen, szükséges, hogy *megszemélyesüljön*, egyes személyekben öltön testet, (így lesz a Forradalom mítoszának alanya például Danton és Robespierre) vagy önmaga váljon "személlyé" (így lesz például egy

asszociációkkal, amelyekből éppen az említett két mítoszkörre jellemző eszményiség, a totalizáló mozzanat hiányzik).

¹¹Ahogy egyfelől Artúr (és Merlin, illetve a Tó Hölgyének) személye mitikussá teszi az Excaliburt, másfelől viszont Artúr mítosz-hőssé válásának egyik mozzanata, hogy ő az, aki ki tudja húzni a már-mitikus kardot a kőből. Modern példával élve: így hat egymás mítoszára a reklámban mondjuk Michael Jordan és a Pepsi Cola, a rajzfilmben ugyancsak Michael Jordan és Tapsi Hapsi meg Dodó kacsája, vagy hogy egy spontánabb keletkezésű - bár persze szintén a média által feltranszponált -- mítosza utaljunk: kölcsönösen építette egymást Woodstock és az ott felvonult sztárok mítosza is.

¹²Ami a másik oldalról az azonosuló érzelmek "elidegenítését", az idegen és hatalmas jelenségek világába való áttolását is jelenti.

¹³Kedvez a mitologizálódásnak az is, amikor olyan új jelenségek tűnnek fel a társadalomban, amelyekhez *"saját nyelv"* vagy legalábbis az addig használatos szemantikai tartalmak változása kötődik, hiszen ez a "másnyelvűség" eleve titokzatossá, "másik világgá" teszi az új jelenségek világát. (Gondoljunk például a legújabb időkben a kibernetika majd azon belül az Internet mítoszána kialakulására).

város a Tengerek Királynője, a Hűséges Város, vagy Minden Városok Anyja); másfelől a felnövelt, mitikus személynek meg éppen attól lesz mítosza, hogy olyan események kapcsolódnak hozzá, amelyek kiemelik a mindennapiságból, illetve amelyeknek ő a megszemélyesítőjévé válik.

A mítoszok előszeretettel épülnek egymásra. Nemcsak a mítoszelemző veszi észre az analógiát egy-egy modern mítosz és antik vagy keresztény előképe között; a mítoszok maguk is gyakran utalnak közismert hagyományos mítoszokra, ezek az utalások egyrészt segítenek tárgyuknak a mitizálódáshoz kellő "lecsupaszításában" (az utalás azt a néhány elemet emeli ki, amelyben a régi és új mítosz között azonosság áll fenn), és másrészt felnagyításában is, (az utalás által összekötve a régi és új mítoszt, s ezzel az újat is felruházza a régihez fűződő mitikus képzetek körével).¹⁴

A mítoszok -- a modern mítoszok is -- az esetek jelentős részében *kultuszokkal* is összefüggésben vannak. Ilyenkor jogosultak azok az analógiák, amelyek alapján a modern mítoszok esetében is "*isteneket*", "*héroszokat*", "*templomokat*" és "*papokat*" emlegetnek. A Pénz és Gazdagság modernkori mítosza esetében például az "istent" a szocialista mítoszban a megszemélyesített és démonizált Tőke, különben pedig az ókorból áthozott, revitalizált istenség, a Mammon képviseli; héroszai az olyan sikeres, maguk köré mítoszt teremtett pénzemberek, mint a Rotschildok, a Rockefellerek, a Sorosok, (de az újkor kezdeteitől mostanáig számos ilyen valóságos és költött hérosz felsorolható a Fuggerektől Orson Welles Citizen Kane-jén keresztül a dinasztiaalapító Kennedyig, Onassziszig vagy akár Bill Gatesig). A Pénz templomai maguktól értetődően a bankok és tőzsdék, (a Gazdagságé még például a Bevásárlócentrumok és a luxusnegyedek, vagy a hiperekkluzív üzletek és szórakozóhelyek is); papjai és prófétái a bankárok, a brókerek, és mindazok, akik a legkülönfélébb formában (életük példájával vagy csak propagandaként) a Pénz és a Gazdagság mindenekfelettvalóságát, onnipotenciáját és evilági diadalútját hirdetik.

Igazi mítoszhoz mindig kapcsolódhatnak (noha persze nem mindig kapcsolódnak) *rítusok* is. (A rítus definíciója semmivel sem könnyebb, mint a mítoszé, erre később röviden még visszatérünk, itt most csak annyit, hogy a modern mítoszok köré éppúgy kollektív és egyéni rítusok sokasága szerveződik, mint az ősi, antik vagy középkori mítoszok köré. A sztárokhöz például nem csak kultusz fűződik, de sokukhoz mítoszok is, ezeket a magazinok és magazinműsorok részben szülik, részben segítenek ébren tartani: az ilyen cikkek írása, műsorok nézése éppúgy *kollektív* rítusnak tekinthető, -- ha közben ki-ki egyedül ül is a képernyő, vagy újságja előtt -- mint a sztárok iránti rajongás kifejezésének koncerteken, fesztiválokon, díjátadó ünnepségeken vagy a sztár szállása körül kialakult formái. *Egyéni* rítusnak tekinthető a sztárkultuszban mindaz, amit a sztárok rajongói csak kitalálhatnak az eszményképükhöz való imádkozástól a saját külsőnek a sztárhoz való igazításáig, amely akár mindennap ismétlődő rítus is lehet; az más kérdés, hogy a sztárkultuszban könnyen lesz a legkülönfélébb, és legextrémebbnek tűnő egyéni rítusokból is kollektív rítus, ha üzletet látnak benne: az Elvis-utánczóknak például már különböző versenyeket rendeznek, a különböző fétisimádókat fan-clubokban fogják össze, stb.)

¹⁴A "Hells Angels" mítoszába például már az elnevezés által bekerül a (harcos) arkangyalok és a Sátán (egymásba csúsztatott) mitológiája, illetve az ezekhez fűződő képzetek; s ez egyrészt eleve felnagyítja, mítosszal övezi a mellesleg a Rolling Stones mítoszára is rákapaszkodó motorosbandát; másrészt tetteik jelentését lecsupaszítja, és (e tettek lehetséges megítélésének kriminálpszichológiai, szociológiai és egyéb szempontjait mellőzve, egyszerűen) a Jó és a Gonosz harcának transzcendens síkjára tereli.

A legkülönbélebb modern mítoszokhoz kapcsolódnak olyan rítusok, -- éppen mert az adott mítoszok egy "másik", sok szempontból "felsőbb" világot képviselnek -- amelyek teljesen megfelelnek a klasszikus *beavatási* vagy *átlépési* (passage) rítusoknak. (A mozi a maga sötét vetítőtermével eleve alkalmas egy ilyen helyzet imitálására, s nem véletlen, hogy oly sok modern mítosz kötődik mozifilmekhez, amelyek világába egy ilyen egyszerű rítuson keresztül lehet belépni, -- nem kell hozzá egyéb, mint jegyet szerezni, beülni, esetleg körülvenni magunkat olyan kellékekkel, mint a perecek vagy a puffasztott kukorica, és "elviselni" a lámpaoltás "megpróbáltatását" -- de megvannak az "átlépés" és a "beavatás" szertartásai mindazok számára is, akik a Pénz, a Szépség, a Férfiasság, vagy éppen az Utazás mítoszának hívőiként kapcsolatba lépnek eszményeik mitikus világával, s ahogy a hétköznapi szóhasználatban is mondjuk: "hódolnak" szenvedélyüknek.

Hol mítoszokról, hol mitológiákról beszélünk, e két fogalmat is külön kell választanunk egymástól. Barthes is a "Mitológiák" címet adta könyvének, s bár szóhasználata nem mindig konzekvens, ez azt jelzi, s ezzel egyetérthetünk, hogy a modern ember tudatát semmiképpen sem lehet *egyetlen* mitológia által uraltnak tekinteni. (Kérdés, hogy találunk-e bármily régi időben olyan társadalmat, amelyben egyetlen mitológia uralkodik, ha mitológiának az egymással összefüggő mítoszok koherens rendszerét tekintjük. A görög mitológiáról sokáig úgy beszéltek, mint az Olimposzi istenek által összefogott egységes "másik világról", amelybe beilleszkedtek a legkülönbélebb hérosztörténetek és egyéb mítosz-darabok. Jóideje megkülönbözteti azonban a mítoszkutatás a görögök esetében is az olimposzi és a ktonikus istenségek egymással inkább vetélkedő, mint egységbe fogható mitológiáit; Boglár Lajos az indián kultúrák leírásakor választja szét azok "nappali" és "éjszakai" mítoszait; arról nem is beszélve, hogy aki például áttanulmányozza Graves görög mitológia-elemzéseit, világosan láthatja, hogy ugyanazok a mítoszok is számos változatban létezve különböző, egymással összeegyeztethetetlen rendszerekbe illeszkednek; ugyanazok a mítoszok a különböző helyi kultuszok és a különböző korszakok világképében más-más mitológiává állnak össze, s így a "görög mitológia" is nemcsak több mítoszt, de *több mitológiát* is jelent). A modern kor világa egyrészt globalizált, s így mítoszai világszerte terjednek, másrészt viszont ez a globális világ erősen multikulturális, résztvevői igen sok, egymást átmetsző tudati rendszer résztvevői, így mitológiáik ha lehet még számosabbak, mint a régi korok embereié. Körülírható néhány nagy mitológia, a Pénz és a Gazdagság mítosza például bizonyos, hogy összefüggésbe lép a Siker mítoszával, ehhez kapcsolódnak az egyes sztárok mítoszai, a Művészet és a Tudomány mítosza, és így tovább: a pénz-központú tőkés társadalom egyfajta "isten-pantheonja", hivatalos mitológiája ily módon összeállítható. Számos mítosz azonban kívül esik ezen a mitológián (bár a Pénz igyekszik mindegyikkel összekapcsolódni), némely mitológia, mint a kommunizmus mitológiája vagy újabban a New Age éppen hogy ellenkultúráként, az uralkodó mitológia tagadásaként, alternatívájaként jött létre. Még inkább pluralizálja a mitológiákat az, hogy a modern világ egyik lényegi sajátossága éppen a tudati struktúrák korábban sosemvolt mértékű individualizálódása, s így ugyanazok a mítoszok szinte egyénekenként különböző módon állnak össze mitológiává. (Az említett elemeket is van, akinek szemléletében a Pénz szervezi, máséban azonban a Művészet a Pénztől függetlenül kap mítoszi dimenziókat; van, aki számára a Művészet csak, vagy elsősorban a Szépség mítoszához kapcsolódik, más számára a Siker, megint más számára az Alkotó Egyén, az Alkotás mítoszához, és így tovább.)

Mivel a modern mítoszok a tudomány és racionalitás nagy súlyával jellemezhető modern kor termékei, így *a transzcendencia kisebb hangsúlyt kap bennük, és rituális kapcsolataik gyengébbek*, mint az ősi mítoszok esetében, (bár, mint láttuk, mind a transzcendencia, mind a rítusokkal való kapcsolat rájuk is jellemző). A mai mitológiai rendszer plurális abból a

szempontból is, hogy igen különböző típusú mítoszok élnek benne egymás mellett. A) Vannak olyan mítoszok, amelyek ősi mítoszok közvetlen továbbéléseinek tekinthetők, és B) olyanok, amelyekben az ősi módosult formában van jelen. (E két típus között nehéz határt vonni, mert valamilyen mértékben persze minden ősi mítosz módosult formában él tovább. De az első típusba sorolnánk a boszorkányhit életben tartott elemeit vagy a Vér mítoszt, a másodikba a Pénz, a Gazdagság vagy a Szépség mítoszait). C) Egyes modern mítoszok megfeleltethetők korábbiaknak, de azért semmiképpen sem azok továbbélései, végül D) vannak teljesen új mítoszok is. (E két típus között is elmosódik a határ, mert nehéz olyan új mítoszt találni, aminek *valamilyen* megfelelőjét ne lehetne felfedezni a régiek között. Az UFO-khoz fűződő mítoszok mégis talán szervezesebben kapcsolódnak korábbi, a földöntúli jelenésekre vonatkozó mítoszokhoz, míg mondjuk az Internetet övező mítoszok esetében csak közvetettebb analógiákat tudunk kimutatni).

Végül, definíciós körutunk végén le kell szögeznünk azt is, hogy nem tekintjük valódi mítosznak a mindenkori hatalom olyan mítoszeremtő próbálkozásait, amelyek *nem válnak "népivé"*, és nem hatnak szinte senkire, vagyis *nem virulensek*; az olyan népi hiedelmeket, amelyek spontán keletkezésűek és virulensek ugyan, de *nincsenek a fent felsorolt kritériumokkal jellemezhető mítoszfunkcióik*; illetve az olyan hiedelmeket, amelyek spontán keletkezésűek, virulensek és van mítoszfunkciójuk is, de egyediek maradnak.

A felsorolt mítosz/mitológia-kritériumokra alapozva most már nekiláthattunk a konkrét (mai) mítoszok elemzésének.

=

A műhely által alkalmazott módszerről

Bár a fentiek végiggondolása korántsem volt hiábavaló, a teljesen kielégítő eredményhez sosem vezető definíciós küszködésnél (a mítosz-fogalom körülírása szempontjából is) jóval termékenyebbnek bizonyultak a műhely által elvégzett konkrét mítosz-elemzések. A jelen szakirodalmában (a nyomtatott szakirodalomtól tudományos konferenciák paperein keresztül az Internetig) garmadával találkozhatunk modern mítoszok elemzésével: ezek jelentős többsége a huszadik századi művészetek, elsősorban a film, és tágabb vonatkozásban: a televízió terjesztette "mítoszokat" vizsgálja, de gyakori (a tévé-mítoszokon kívül is) a reklám-elemzés, és sokan foglalkoznak a politikai mítoszok elemzésével is. Barthes nyomán népszerű a fogyasztói társadalom tárgyvilágának és szórakozási formáinak mítoszként való elemzése (az említett Hankiss-tanulmány is erről szól); kevesebb elemző munka érinti az elmúlt négy-öt száz év olyan meghatározó értékekkel övezett léterületeit, mint a Hankiss által is említett Haladás és Tudomány, vagy a Ráció, a Művészet és a Művész, az Ego és az Egészség, a Piac és a Verseny, stb. mint olyan léterületeket, amelyek köré mitológiák szerveződtek, (talán éppen az adott időszak leglényegibb mitológiái).

Műhely-szemináriumainkon mi ilyen korszak-meghatározó mitológiákat is, és egészen konkrét mítoszokat is elemzés tárgyává tettünk, módszertanilag két alapszabályt kialakítva: (úgy is mondhatjuk, műhelyünk elemzőmunkájának sajátosságát az alábbi két szabállyal jellemezhetjük). 1. A "modern mitológiák" értelmezésénél felhasználtuk a klasszikus mítoszok elemzésének tapasztalatait, a klasszikus mítoszok nyújtotta analógiákat (a legtöbb "modern mítosz"-elemzés ezt teszi), de ugyanakkor -- s ezt tekintettük fontosabbnak -- a "modern mítoszok" sajátosságaiból adódó konklúziókat megpróbáltuk "visszaforgatni" a

klasszikus mítoszelemzésbe (vagyis feltételeztük, hogy ha az ősi és mai mítoszok végső soron azonos kultúraalkotó mechanizmusokra, az emberi tudatműködés azonos struktúráira vezethetők vissza, akkor nemcsak a régit vehetjük észre az újban, hanem az új jelenségek új elemeinek analógiájára új oldalát vehetjük észre a régi jelenségeknek is).¹⁵ 2. *Mivel az -- egy-egy hallgató által készített -- elemzéseknek szinte mindegyike tartalmazott a sajátos témából adódó egyedi, új szempontot, ezeket igyekeztünk a közös elemzési eszköztár részévé tenni* (ami az egyik mítosz elemzéséhez jó kulcsnak látszott, lehet, hogy mond valamit a másik mítoszlól is), s így a mítoszok elemzésére használt eszköztárunk hétről-hétre (elemzésről-elemzésre) szélesedett. Ha műhelyünknek van sajátos módszertani alapállása, akkor annak éppen ez az állandó bővülés a lényege, így amikor az alábbiakban felsoroljuk, hogy milyen szempontokat is érvényesítettünk a mítoszok elemzésében, ez egy lezáratlan (és lényege szerint lezárhatatlan) sornak tekintendő (jóllehet az általunk alkalmazott szempontok mennyisége így is magasan meghaladja a szakirodalomban a mítoszok elemzésére használt szempontok átlagát).

Ezt a módszert bizonyos mértékig az antropológia legújabb fejlődési szakasza által felvetett problémákra adott egyik válaszlehetőségnek is tekinthetjük. Az értelmezés (és félreértelmezés) lehetőségeit mérlegelvé a huszadik század végére többé-kevésbé közmegegyezés tárgya az antropológiában az, hogy az elemzőnek *valamilyen módon* reagálnia kell az elemzés szubjektív torzításának lehetőségére. Ezt sokféleképpen teheti az elemző etnometodológiai (ön)elemzésétől a "sűrű leírásig". Az általunk alkalmazott módszer azon alapszik, hogy a szubjektív-objektív feloldhatatlan dilemmáját az időbe vetíti ki. Az elemző mindig csak közelítheti az "objektivitást", ideális esetben egy tudományos életmű egésze egy ilyen folytonos közelítés, amelynek során, ha a kutató tisztességes, azt állapíthatja meg, hogy értelmezései és az értelmezett valóság között mindig hézag volt, az újabb s újabb nekirugaszkodások mindig egy újabb, addig figyelembe-nem-vett -- az objektivitást torzító -- szempont figyelembevételére figyelmeztették, s ez a folyamat sosem ér véget, nemhogy egy ember élete, de az egész emberiség életfolyamata sem vezet A Valóság Tudásához. (Nem csak a teljes tudás elérhetetlen, de bármely apró jelenség teljes tudása, értése is). Ha azonban a munka lényege az állandó és befejezhetetlen közelítés, melynek során az elemző és elemzése maga is fejlődik, változik, akkor munkánk mindenképpen rugalmasabbá, és az objektivitást is jobban közelítővé tehető, amennyiben ezt a fejlődést--változást tudatosan beépítjük magába az elemzési módszerbe. Ha elemzésünk érzékeny az elemzett anyag inherens sajátosságai iránt, akkor minden elemzés új, az adott téma sajátosságaiból következő szempontot vehet fel. Minden új szempont, ami egy új elemzésből származik, módosítja a szempontkészlet egészét is, ezzel viszont, ha kis mértékben is, átstrukturálja a valóságot. (A valóság így nem csak előlünk mozog el, hanem mi is mozgunk rajta). Ha egyetlen, kötött szempontrendszer alkalmazunk, ez annál kevésbé lesz eredményes, minél többféle dologra húzzuk rá. Ha viszont minden egyes elemzés a maga specifikus anyagából származó specifikus szemponttal/szempontokkal bővíti elemzési készletünket, ez megmozdítja -- minden egyes alkalommal más-más irányba mozdítja, más-más fénytörésben mutatja meg -- a vizsgált jelenségeket, amelyekhez ily módon ugyan nem mint "objektumokhoz" jutunk közelebb, hanem mint *mozgáshoz*, de ezzel talán (hiszen azt, hogy mi milyen irányban mozdtítottuk ki tárgyunkat, azt tudjuk), mégiscsak jobban megismerjük őket. Ráadásul az egyén mindig behatárolt képességeit és szempontjait itt a "kollektív bölcsesség" is segít kibővíteni, mindig valaki egy új nézőpontot ad a többieknek. A tudományban nem ritka, hogy valaki egy más által felvetett szempontot alkalmaz, a sajátos itt csak az, hogy ez esetben a másiktól tanulás, a másik tapasztalatainak beépítése *kötelező*. Lehet, hogy A és C szempontjai nem lesznek termékenyek B elemzésében, de kipróbálni mindegyiket érdemes. (A másik említett elemzési sajátosság, a jelen visszavetítése az ősi lényegében ugyanezt a tapasztalat-kiterjesztési módszert alkalmazza a kultúrák viszonylatában).

=

¹⁵Ha például fentebb a modern mítoszok *specifikumának* neveztük, hogy ezek a korábbi korok mítoszaival szemben már a közben kialakult tudományos világgépre adott reakciók is, még ezt is "vissza lehet forgatni": érdemes az ősi mítoszok vizsgálatába is bevinni azt a szempontot, hogy nem volt-e ezeknek is olyan funkciójuk, amelyek megfelelnek annak, ahogy a modern mítoszok "vitáznak" a tudományos világgéppel. E módszer korábban már jelzett igen komoly veszélye, hogy saját korunk problémáit vetítjük egy attól teljesen különböző társadalomra, épp ezért vigyázni kell, hogy ne saját korunk kategóriáival dolgozzunk, hanem a vizsgált kultúra tudati rendszerében, a vizsgált korszak kategóriáit használva vizsgáljuk meg azt, hogy ezek közül a minden korokban jelen lévő Emberi Lény közös nevezőjét figyelembe véve mi *feleltethető* meg a mi korunk jelenségeinek. Egy nyilvánvalóbb példával: televízió nyilván nem volt a huszadik század előtt, de azt érdemes megnézni a legkülönfélébb kultúrákban, hogy milyen szokások, életelek töltik be *lényegében ugyanazt*, vagy legalábbis *egyes elemeiben ugyanazt az antropológiai funkciót*, amit a televízió a mi korunkban. (E vizsgálat segíthet pontosan meghatározni azt is, hogy hozott-e, és valójában miben hozott a televízió *antropológiai* változást; tehát hozott-e, s ha igen, miben hozott olyan elemeket az Emberi Lény életébe, amelyek a korábbi korokban semmilyen formában nem voltak jelen):

Témák és elemzések

A műhelymunka során (1996 és 2000 között) számos modern mítosz elemzésére tettünk kísérletet. Volt, olyan, amit közösen végeztünk el, nagyobb részük pedig egy-egy hallgató otthoni munkájaként került kidolgozásra; az elemzések eredményeit először szemináriumi formában -- témafelvezetés, vita, értékelés -- megbeszéltük, majd a vita tapasztalatainak beépítésével félévi vizsgadolgozat készült belőlük. Az első munkacsoport elemzési eredményeiből a Magyar Kulturális Antropológiai Társaság ülésén tartott a Műhely bemutató előadást.¹⁶

=

Az elemzési munka első --a továbbiakat nagy mértékben meghatározó -- lépése természetesen mindig a *témaválasztás*. Annak eldöntése, hogy -- a fentiekben felvázolt kritériumok szerint -- a választott téma valódi (modern) mítosz-e? Abban a tekintetben nem állítottunk semmiféle korlátot, hogy az elemzést milyen tágra nyitja valaki: lehetett átfogó tématerületet választani éppúgy, mint egészen körülhatárolt résztémát: az első esetben persze mindig fennáll annak a veszélye, hogy a választott területet nem sikerül teljesen körüljárni, márpedig ezt, a *választott téma legalább szándék szerint "teljes" körbejárását* a sikeres elemzés fontos feltételének kellett tekintenünk.

Amikor például hallgatóink az "út, utazás" mítoszt elemezték, ennek során nem csak a tér horizontális síkján tett utazásokra tértek ki, hanem a mítoszi "másvilágok" tekintetében nagyon is fontos vertikális utakra is; érintették a labirintus problematikáját, a morális (megigazulás) értelemben vett utakat, a szabadság és az út, utazás ideájának összefüggését, stb.¹⁷ (A "tisztaság" mítoszának vizsgálata során kitértek a tisztaság eszközei köré szerveződő asszociációkra, a "tisztaság"-hoz fűződő értékekre, a "tisztaság" átvitt, lelki értelmének hatására a tisztaság-fogalom alakulásában, tisztaság és jólét összefüggésére, stb.)¹⁸ Ilyen tág témák választásának persze csak akkor van értelme, ha az elemző győzi energiával: amikor például valaki a "test" mítoszának elemzését választja, s ehhez figyelembe veszi a test és lélek, a test és az egészség, a test és a tánc illetve a mozgásművészetek, a test és a szexualitás összefüggéseit, a testedzéshez, a testápoláshoz, a testépítéshez, a testdíszítéshez fűződő képzeteket, a test egyes részeinek szimbolikus jelzéseit és a test társadalom-jelképként való felhasználását, stb. akkor feladatát alighanem csak egy vaskos monográfia megírásával tudja megoldani: a szemináriumi dolgozat szokásos keretei között elemzése óhatatlanul a vázlatosság, kidolgozatlanság benyomását kelti. Így ilyen esetben hallgatóinkat egyfelől a téma időleges szűkítésére ösztönöztük, másfelől arra bíztattuk, hogy hosszú távon igenis érdemes egy-egy a saját korunkban elevenen ható mítosz teljes körűjárására törekedni. (Amikor a másik végllettel, túlságosan körülírt téma választásával találkozunk, akkor a választott téma kapcsolódási pontjaira igyekeztük a figyelmet irányítani, nem csak azért, hogy az adott téma minél több mozzanata, oldala kerüljön be a feldolgozásba, hanem azért is, hogy minden konkrét, partikuláris téma kapcsán feltárulhassanak az általánosítás lehetőségei, a témában rejlő általánosabb emberi, antropológiai tartalmak¹⁹). Még amikor a túlságosan

¹⁶Előadók: Szathmáry Botond, Csákvári József, Tarr Dániel, Béres-Deák Rita, Hajdu Gabriella és Csige Ibolya.

¹⁷Hajdú Gabriella elemzési eredményei alapján.

¹⁸Szász Antónia elemzési eredményei alapján.

¹⁹A kapcsolódó mítoszokon kívül ebben segít az is, ha kilépve az éppen elemzett közegekből, azt vizsgáljuk meg, hogy miképpen működnek ugyanazok az elemek, ugyanazok a mítoszok más csoportokban, más

széttartó elemzés veszélyének elkerülésére körülhatárolunk egy témát, akkor is érdemes legalább utalni, kitekinteni annak tágabb összefüggéseire. (Például, hogy az UFO-mitológia miképpen illeszkedik-kapcsolódik a New Age-nek nevezett -- tágabb -- mitológia rendszeréhez.) Mindebből következik, hogy a sikeres mítoszelemzés egyik kulcslépése annak eldöntése, hogy mit érdemes önálló témaként, külön mítoszként elemezni, s mit egy szélesebbre nyitott téma részeként, alfajaként.

Ha egy téma több más mítosssal érintkezik, akkor általában az a legjobb megoldás, ha nem valamelyik tágabb mítosz *részeként* elemezzük, hanem megmaradva a téma szűkebb határai között, annak elemeiként utalunk a többi mítoszhoz fűződő kapcsolatokra. (Például a "fitness és testépítés" mítoszának elemzése során²⁰ e mítosz elemeiként kitérve a Szépség, az Erő, az Egészség, a Szex, a Nőies Nő és a Férfias Férfi, a Sikeresség, sőt Amerika mítoszának beépülésére a vizsgált mítoszbá; ami nem zárja ki, hogy másvalaki viszont a Szépség, az Erő, vagy az Egészség mítoszáat választva tárgyául, annak részeként foglalkozzék a "fitness" eszményének szerepével. A mítoszok egyszerre Részek és Egészek, átmetszik és áthatják egymást).

A témaválasztás leszűkülhet egyetlen konkrét tárgy, egyén, embercsoport, vagy jelenség elemzésére, ha az önmagában mítoszá válik, vagyis egy jól körülírható (mitikus) világ szerveződik köré. (Gondoljunk a magyar Szentkorona, Diana hercegnő, a skinheadek vagy mondjuk a Cosmopolitan című lap példájára: mindegyiknek megvan a maga jól körülhatárolható, -- és mítoszi -- világa, ha persze ez az említett esetekben nagyon különböző dolgokat jelent is.) Könnyen mítoszá válhat, s így mítoszként elemezhető bármi, amihez *identitások, azonosuló érzelmek* kötődnek. Vannak identitások, (tipikusan ilyen például a nemzeti identitás), ahol a mítoszképződés hosszú, történeti folyamatában a mítosz egymásra rétegződő gömbhéjakként épül fel, s így is elemezhető. (A magyar nemzeti mítoszból például a honfoglalás előtti identitás-"magra" épülnek rá egyrészt a nemzeti történelem eseményeinek mítosz-elemei, másrészt a tizenkilencedik század "nemzeti ébredésének" tudatos mítoszképzése és az 1848/49-es forradalom és szabadságharc modern értelemben vett nemzetalkotó eseményeinek mitologizálódása, majd a Millennium "birodalmi" mítoszipítése, a Trianon utáni új nemzet-önkép, s legújabbként az 1945 utáni ellenálló és túlélő nemzet képzetei: e héjak különválasztása nélkül az egész nem volna érthető).

Alig találni egyébként olyan mítoszt, amelynek esetében *a történeti eredet* ne volna az értelmezés fontos eleme. Minden elemzésnél ezért fontos kiindulópontnak tekintettük annak körüljárását, hogy 1.) mikor, hogyan, és miért született az adott mítosz; 2.) hogyan befolyásolták (befolyásolták-e) alakulását a történelem egyes fordulatait; és 3) még ha teljesen új jelenségről van is szó, hol találunk a történelemben olyan előképeket, amelyek valamilyen hasonló jelenségre utalnak, vagy legalább elemeit tartalmazzák az illető mítosznak?²¹ (Az utóbbira példa mondjuk a ma motorosainak mítosza²², amely -- több más mellett -- kapcsolatba hozható a középkor lovag-mítoszaival is, ha persze elemezni kell a nyilvánvaló különbségeket is).

kultúrákban, (ha egy műalkotás mitikus elemeit elemezzük: milyen hasonlókat találunk más műalkotásokban; ha egy műfajét: hogyan fest ugyanez egy más műfajban, stb.)

²⁰Lásd Béres-Deák Rita illetve Hadik Andrea ezzel -- és általában a Női Szépség mítoszával -- kapcsolatos eredményeit.

²¹Illetve ugyanez a másik oldal felől: amikor valamely, a történelem korábbi szakaszában hatott mítosz-elem kerül szóba, akkor mindig érdemes megvizsgálni, hogy az az elem hogyan épül be a ma mítoszaiba, a modern tudatformák világába.

²²Lásd Hajnal László Endre ezzel kapcsolatos eredményeit.

Magától értetődik az is, hogy a történelmi egymásra épülés folyamata sosem lezárt. Érdekes megvizsgálni egy-egy mítosz *születését*, hogy a mítoszpítésben szerepet játszó, egymástól független elemek *miképpen állnak össze* egy mítosz sajátos, egyéni világává (például ahogy Che Guevara mítosza felépült a motoros vándor, a szabadság, a forradalom, és a "forradalmár", a dzsungelharcos, Dél-Amerika, s az előd, Simón Bolívar mítoszából)²³; de legalább olyan lényegesek a további alakulások is, amikor egy-egy esetleges fejlemény hatására a mítosz továbbépül, módosul (ez történt például az említett Guevara-mítosz esetében, amikor az összekapcsolódott egy másik modern mítosz elemeivel az Evita című rock-musical majd a belőle készült kultuszfilm által).

A történelem korábbi korszakaiból származó elemek -- esetenként egészen ősi toposzok -- igen különbözően épülhetnek be a modern mitológiákba. Kapcsolatuk érintheti a felszínt s hatolhat egészen mély lélektani rétegekbe, de egy felszínes asszociációs kapcsolat is lehet nagyon termékeny, és a mélyrétegeket érintő képzetek is felhígulhatnak. (Az utóbbira példa, ahogy a reklámok használják az ősi, érzelemkeltő elemeket. Ahogy például a sikeres Organics-reklámban a nőalakok a földből kinőnek, ez egy nagyon ősi és sokrétű mitologikus képzet, amit a reklám tudatosan használ fel, ugyanakkor abban a modern mítoszból, amelybe beépítik, -- a Testápolás és a Női Szépség modern mítoszában -- ez csupán hangulatképző elem, segít a mitizálásban, de a benne rejlő konkrét mitikus *tartalmak* nagyrészt kiaknázatlanul maradnak, a mítosz képpé válik).

A mítosz-elemzés egyik fontos lépése tehát mindig a) a *történelmi kapcsolatok* megkeresése. A többi, kihagyhatatlan lépés: b) a mítosz *felépülésének, sajátos logikájának* vizsgálata; c) *alfajainak, változatainak, elemeinek, összetevőinek* sorra vétele, d) *sajátos nyelvének, jelrendszerének, szemiotikájának* feltárása; e) ezzel összefüggésben az esetleg hozzákapcsolódó *rítusok, szent helyek* regisztrálása és jelentőségük értelmezése, és -- ha ennek jelentősége van -- f) a különböző *szociológiai rétegeknek, csoportoknak* az adott mítoszhoz fűződő kapcsolata, (illetve az ebben mutatkozó eltérések). Ezek az elemzési szempontok segíthetnek abban is, hogy egy túl nagy falatnak látszó témában megtaláljuk az olyan elemzésre méltó részterületet, amely ugyanakkor az egésznek valamilyen értelemben vett lényegét is segít megközelíteni. A Pénz mitológiája esetében például végig lehet tekinteni a Pénz és a Vagyon mitológiájának *történetét* Mídász királytól napjainkig: (ez esetben nyilván fontos fordulópontot jelent a Pénz modern mítoszában a kapitalizmus -- és a hozzá kötődő jellegzetes szerepek /uzsorás, bankár, tőzsdés, gyáros/ létrejötte). Fontos lehet a Pénz mitológiájának vizsgálatában a "*gazdagok*" és "*szegények*" (s hasonlóképpen: falusiak--városiak, fiatalok--öreges, stb.) pénz-mítoszainak összevetése. Lehet vizsgálni ezt a mitológiát a *jövedelmek*, az általa lehetővé tett *életformák*, vagy a hozzá kapcsolódó *rítusok* szempontjából. Kiindulópont lehet "*szent helyeinek*" -- bank, tőzsde -- szimbólum-elemzése. Meg lehet közelíteni absztrakciója, mondjuk a *szerecssejáték* felől. A mítosz-jelleg szempontjából mindig termékeny annak vizsgálata, amikor egy jelenségcsoport az eredetileg hozzá kötődő életterületekről -- esetünkben a szűk értelemben vett pénzforgatás, üzletkötés területéről -- *átterjed, kiterjed eredetileg tőle független területekre* -- ilyen, elemzésre érdemes területként kínálkozik a Pénz mítoszában például az *érdekházasságok* témaköre, (vagy a pénz ama funkciója, amely által -- különböző ősi jelentésrétegek /a halál révészének adott obulusok, a váll mögött hátravetett tárgyak mágiája, stb./ egymásra épülése folytán -- a

²³Csige Ibolya elemzési eredményei alapján.

visszatérés mágikus eszközévé válik például a Trevi-kút, majd annak mintájára a legkülönbözőbb emlékhelyek látogatóinak számára). És így tovább.²⁴

Volt már szó a különböző mítoszok *egymásra hatásáról*: vannak (egymással párba állítható) mítoszok, amelyek alakulásában ez az egymásra hatás lényeg-meghatározó, s amikor az egyiket elemezzük, ezt szinte nem tehetjük meg a másik elemzése nélkül. Vagy azért, mert a) szimbolikájuk következetesen áttevődik a másikéba (mint például a Test és a Lélek mítoszai esetében); vagy b) -- s erre ugyancsak jó példa a Test és Lélek -- együttesükben, egymásra vonatkozásukban is mitizálódnak; vagy c) egymás ellenében, szinte egymás tükörképeiként jönnek létre (mint például a Természetvédelem, a Zöld Alternatíva illetve a Természethódítás, az Ipar mítosza²⁵).

A mítoszok alapelemeiként mindenképpen érdemes sorra venni az általuk felhasznált *szimbólumokat*. A szimbólumregisztrálás és -elemzés megint csak több kiindulóponttal is elképzelhető. Egy mítosz szimbólumai megközelíthetők a) az ezeket használó *közösség* felől, (sorra véve az adott valóságos vagy virtuális közösség -- például: "a tetováltak" -- szimbólumait, annak típusait, használatmódját, stb.); b) a "jelölt" felől, vagyis annak formaváltozatait gyűjtve, *amit* az adott mítosz meghatározó szimbólumai szimbolizálnak (például a Férfiasság szimbólumai, Krisztus-szimbólumok, stb.) vagy c) a "jelölő" felől, annak jelentésváltozatait gyűjtve, *amivel* valamit szimbolizálunk (ezt tesszük, amikor a "fa" vagy a "hal" szimbolikájáról beszélünk, hiszen sok egyéb jelentése mellett a fa például az említett Férfiasság, a hal pedig Krisztus szimbóluma is).

Idáig főleg elméleti oldalról közelítettük a mítoszelemzést, de már jó ideje olyan elemzési szempontokat sorolunk, amelyeknek nem lehet eleget tenni az adott témában végzett *terepmunka* nélkül. A mítoszok antropológiai megközelítésének éppen hogy a lényege az, hogy nem íróasztal mellett tipologizál, hanem egy konkrét társadalom konkrét csoportjainak használatában vizsgálja a mítoszok alakulását is. A téma felvetésekor ki lehet indulni könyvtári munkából, az adott terület eddigi vizsgálatának tapasztalataiból, de amikor a műhelymunkában ilyen elméleti kiindulású elemzések születtek, olyankor következő lépésként mindig arra ösztönöztük az elemzőt, hogy valamely konkrét terep közegébe helyezkedve, annak vizsgálatával "leheljen életet a témába". (Mint ahogy a terepmunkából kiindulók rendre megkapták a másik irányú biztatást: nézzék meg az általuk leírtak általánosítható összefüggéseit is²⁶).

=

A négy év során többek között az alábbi témák kerültek elemzésre:

²⁴Krekó Péter elemzési eredményei alapján.

²⁵Ebben az esetben nyilván a Zöld mitológia jött létre a Modern ipar mítoszának ellenképeként, de amikor ilyen dichotómiák kialakulnak, gyakran a viszony kétirányúvá válik: a Zöldek megjelenésére megvolt a modern Ipar-mítosz híveinek is a válasza, s ennek egyes elemei éppen a Zöldek által felépített mitikus Jó-Gonosz ellentét visszafordításával születtek meg. (Gondoljunk például Méregcsók szerepére a Mindörökre Batman című kultuszfilmben).

²⁶Az ezekre fordított figyelem nélkül -- egy-egy kultúra vagy szubkultúra keretei között maradva -- nem lehetne észrevenni az egyes mítoszok kulturaközi vonatkozásait sem; azt, hogy miként -- és milyen különbségekkel -- vannak jelen esetenként egyes mítoszok több, egymással érintkező kultúrában is.

1. A Tudomány mítosza; 2. a Televízió mítosza, 3. az Internet mítosza; 4. a Pénz mítosza; 5. a reklám-mitológia; 6. a Divat és 7. a bevásárló centrumok mitológiája és rítusai; 8. az UFO mítosz; 9. a Science fiction mitológia; 10. a Zöld mítosz; 11. a New Age; 12. a Szépség mítosza; 13. a Fitness mítosza és rítusai; 14. a Tisztaság mítosza; 15. a Test mitológiája; 16. a Férfiasság mítosza; 17. az Autó és 18. a Motorozás mítosza és rítusai; 19. a vadászat rítusai; 20. az Út és az Utazás mitológiája; 21. a Nemzet mítosza; 22. Összeesküvés-elméletek mítoszai; 23. az Étkezés; 24. az Alkohol és 25. a Drog mítoszai és rítusai; 26. a Kelet és konkrétan 27. India és 28. Japán mítosza az euro-amerikai kultúrában (illetve a japánok önmítosza); kultuszfilmek és a hozzájuk kötődő mítoszok²⁷, úgymint 29. a Western mítosza; 30. Indiánfilmek mítoszáinak szerepe Kelet-Európában; 31. akciófilmek illetve 32. a maffiafilmek (különösen a Keresztapa) mítosza; konkrét -- mitizálódott -- sci-fi filmek, mint a 33. Mátrix, 34. a 2001 Ürodisszeia; 35. a Szárnyas fejvadász; 36. a Csillagok háborúja tetralógia; 37. a szerepjáték-mitológia és rituálé; mitikus városok, mint 38. Velence; 39. Párizs; 40. egyes városok, mint Budapest "szent helyei"; 41. egyes személyek, mint 42. Diana hercegnő; 43. Che Guevara; 44. Madonna mítosza; konkrét csoportok, helyszínek mítoszai, mint 45. az orosz óhitű szekták és a fénykép viszonya; 46. a "Cosmo"-girl; 47. a mitikussá növesztett Szerencsejátékos; 48. mitikussá váló drámai figurák, stb.

A műhelymunka -- a felsorolt témák közös megvitatásának -- eredményeként összeállt egy -- még egyszer hangsúlyozzuk -- természetesen nem "teljes" szempontlista, amely az előbb kifejtett elemzési elvek konkretizációjának is tekinthető, s amelynek egyes szempontjait a konkrét mítoszelemzések adták. E szempontok között vannak olyanok, amelyek csak egyes témák esetében termékenyek, mások szinte minden mítoszelemzés során érvényesíthetők. A szempontlista a következő:

I. A mítosz besorolásához:

²⁷A kultuszfilmek a mai mítoszképződés legvirulensebb területét képezik. E filmek általános sajátosságai, hogy:

1. egy-egy speciális szubkultúra identitását erősítik;
2. meglévő mítoszokra, kultuszokra alapoznak;
3. a saját kort összekapcsolják az időtlennel (a mitikus idővel);
4. ezenkívül előszeretettel jelenítik meg valami keletkezésének korát
a fénykorokat
és az utolsó kort, amikor még megvolt valami... vagyis éppen a mitizálódásra legalkalmasabb korszakokat;
5. az örök Jó és Gonosz kiélezett összecsapását (például párbaját) speciális környezetben ábrázolják;
6. gyakran mutatják fel az úgynevezett "monomítosz" elméletében leírt sajátosságokat, lényegében egy beavatási-átlépési rítus szerkezetét követve; (Várkonyi Tamás elemzési eredményei alapján);
7. s mindeközben új archetipusokat is teremtenek (ilyenek minden korban keletkeznek olyan jelenségeket megszemélyesítve, amelyek tipikusak, de nem tudjuk őket pontosan megmagyarázni -- a modern kultuszfilmek egyik ilyen új archetipusa a "pszichopata gyilkos", egy másik "a felnőttek segítségére nem szoruló, a felnőttek fölé kerekedő gyerek", egy harmadik "a renddel szembekerülő rendőr"; de idesorolható az "anyaszívű apa" vagy a "kíméletlenül férfias" üzletasszony és az "akcióhős nő" figurája... és sok más is.
8. A kultuszfilmekben megjelenő egészen új jelenség, hogy a filmszereplők a szereppel azonosítva maguk is mítosz-hősök lesznek. James Stewart, John Wayne vagy Henry Fonda nem egyes szerepeik, hanem teljes életművük alapján mint James Stewart, John Wayne és Henry Fonda lesznek mitikus, az általuk játszott pisztolyhős-szerepkört megtestesítő figurák. (Hasonlóképp Sylvester Stallone a Rambóból, Rockyból és más szerepeiből összegyűrt imázs-zsal, de önmagában lesz mitikus akcióhős-alak; Marilyn Monroe-nak sem egyes szerepei, hanem Monroe-sága jelenti a mítoszt, és így tovább). Ez valóban új jelenség, hiszen amióta színjáték van, a megjelenítők belebújtak egyes mítoszi figurák bőrébe, de a) vagy nem őket övezte kultusz, hanem azt, akit megjelenítettek, vagy b) nem szerepeik, hanem az ő színészi teljesítményük, színészvolutuk mitizálódott (mint Garrick, Talma, Kean, Sarah Bernard vagy Eleonora Duse esetében).

A.

1. Először is meg kell állapítani, hogy valóban mítosz-e az, amit elemzünk? (Elhatárolandó a hiedelmektől

a kultuszoktól

a meséktől, mondáktól

a sikeres műalkotások létrehozta "világoktól".

2. Meg kell állapítani azt is, hogy *modern* mítoszból van-e szó (hiszen mint említettük, mai mítoszok is lehetnek ősi mítoszok továbbélései, vagy éppen antimodern mítoszok -- az óhitű szekták és a fénykép viszonyában éppen egy ilyen antimodern mítosz érhető tetten);

B. Csoportosítási szempontok:

1. Kapcsolatban van-e az adott mítosz a transzcendenciával, vagy sem? (Transzcendens mítoszok -- nem-transzcendens mítoszok)

2. A mítosz kozmikus vagy földi léptékű? (Kozmikus mítoszok -- földi mítoszok)

3. A mítosz azonosuláson alapul-e vagy különbözőségeken (azonosuló és elkerülő mítoszok). (A Szépség mítosza vagy a Nemzet-mítosz például azonosuláson alapszik, a Szenvedéssel, Halállal kapcsolatos mítoszok pedig elkerülő mítoszok).

4. (Az előzővel rokon megközelítés): A mítosz "másvilága" barátságos-e, vagy ellenséges?

5. A "másvilág" fejlettebb-e a mienknél, vagy fejletlenebb? (Utópikus mítoszok -- konkvizitádor--mítoszok)

6. A mítoszban a "másvilág" aktív-e az emberekkel szemben, vagy az emberek közelítik ezt a "másvilágot"? (Alien-centrikus mítosz -- homocentrikus mítosz)

7. Besorolható-e az adott mítosz etiologikus (eredet)

kozmogonikus

kultúra-keletkezési

eszkatologikus

újjászületési

vagy más, az ősi és klasszikus mítosz-típusokkal megfeleltethető mítosz-típusba?

II. A mítosz forrásaira, születésére, alakulására vonatkozó szempontok:

1. Van-e meghatározható történeti eredete (előzményei, előformái)? Hogyan utal a történelemre? A történeti hogyan épül be a maiba, a mai hogyan van jelen a régiben?

2. Mi van a természetében, ami alkalmassá teszi a mitologizálódásra? (Például: ismeretlen határvidékén mozog, élet végső kérdéseit érinti, több irányzat vagy tömegmozgalom ősfarmája, stb.)

3. Van-e meghatározható személy, akitől származik? (Ha igen, akkor meghatározandó az adott személy jelentősége a mítosz kialakulásában).

4. A mítosz spontán keletkezésű vagy mesterségesen, "felülről" hozták létre?

5. Ha mesterségesen hozták létre: hatalmi-politikai eredetű (és a tömegkommunikáció csak közvetíti) vagy a tömegkommunikáció saját világából származik?

6. A mítosz forrása (és fő terjedési terepe) a magaskultúra vagy a tömegkultúra?

7. A (világ)centrumokban született, vagy a periférián? (Elsősorban melyik közegben hat?)

8. Jelen állapotában széles körben elterjedt, vagy zárvány formájában létezik?

9. Ha széles közegben, több kultúrában hat, akkor hogyan jelenik meg ugyanaz a mítosz a különböző kultúrákban, (illetve kultúraközi szinten)?

10. A mítosz fenntartói rétegezhető-e? (Meghatározható-e azok a csoportok, amelyek részt vesznek építésében, fenntartásában)?
11. Mi a mítosz híveinek, és mi ellenfeleinek szerepe a mítosz fenntartásában? (Pozitív és negatív mítosz, ellenmítosz)
12. Van-e meghatározható személy, akitől a mítosz, a mitizálás leleplezése származik?
13. Kimutatható-e a mítosz alakulásában üzleti beavatkozások hatása?
14. Kimutatható-e a mítosz alakulásában ideológiai beavatkozások hatása?
15. Ha a mítosz művészeti alkotásból nő ki, hogyan hat egymásra a Szereplők, a Mű és a Szerző (például: Mona Lisa, a Titokzatos Nő és Misztikus Éteri Mosolya; a Gioconda-portré és a benne megtestesülő Művészet; valamint Leonardo da Vinci, és a benne megtestesülő Reneszánsz Ember) mítosza?
16. Vannak-e a mítosz alakulásának történetében paradigmák és paradigmaváltások?²⁸

III. Melyek a mítosz strukturális sajátosságai?

A.

1. A vizsgált mítosz esetében az egymástól független elemek hogyan állnak össze mítosszá?
2. Hogyan gazdálkodik más mítoszok anyagával? (Épít-e más mítoszokra? Ha igen, milyen korábbi mítoszelemeket használ fel -- például a görög-római, germán, hun-magyar, zsidó, keresztény, buddhista, stb. mitológia elemeit, a középkori-lovagi mondakör vagy a népmesék toposzait --, és hogyan alkalmazza ezeket? Milyen kortárs mítoszok elemeit használja?)²⁹
3. Milyen alrendszerei, almítoszai vannak? Mit érdemes önálló mítoszként, mit alrendszerként elemezni?
4. Milyen kapcsolatai vannak a vizsgált mítosznak más mítoszokkal?
5. A vizsgált mítosz milyen szélesebb mítoszba vagy mitológiába kapcsolódik?

B. A mítosz elemei:

1. Hogyan lép be a világba az adott mítoszban az ember?
2. A mítosz hősei és antihősei.
3. Férfi és női elemek a mítoszban.
4. A Jó és Rossz az adott mítoszban.
5. A mítoszban megjelenő archetípusok³⁰

²⁸Kellőképpen hosszú életű mítoszoknál ez igencsak valószínűsíthető. A műhelymunka során egyébként konkrétan a tudomány mítoszával kapcsolatban merült fel (Szathmáry Botond témája), hogy ha a Tudományé egy jellegzetes modernkori mítosz, és a tudománynak paradigmái vannak, vannak-e paradigmái más mítoszoknak is?

²⁹A sci-fi mitológia esetében például több, egymástól teljesen különböző előzményt is ki szoktak mutatni: az idegen lények ábrázolásában egyfelől az angyal (és ördög) megjelenések szolgálnak eléggé nyilvánvaló párhuzamul; másfelől azt is sokszor hangsúlyozzák, hogy az "idegenek" mitológiájában e mítoszok kitalálói előszeretettel építkeznek zoológiai elemekből (a legtöbb "idegen" rovarok, pókok és ragadozó dinosaurusok elemeiből van "összerakva"). Ezért is nehéz a korábban említett transzcendens--nem transzcendens síkon elhelyezni a sci-fiket: ezek ugyan többnyire "evilágiak", az angyal--ördög asszociációk rájuk sugárzása, (és a hősök szélsőséges helyzetekben való morális megméretése) révén azonban a sci-fik világa is gyakorta legalábbis kvázi-transzcendenssé válik.

³⁰Hogy egy talán kevésbé szemmel látható, de annál egyértelműbb archetípusra utaljunk: ilyen a "labirintus"-archetípus legújabb megjelenése az Internet formájában. (Az Internet mítoszában több más ősi mítosz-elem is kimutatható "az Internet megoldja az igazi demokráciát" megváltás-mítoszátlól a nagy hatalmakkal elbánó

emberi tulajdonságok
alapértékek
viszonyok
életfordulók
alapkonzfliktusok
ellentétek (két ellentétes erő vagy egy dolog két oldala)
fontos tárgyak, jelenségek

és mindezek szimbolikus jelentései;

6. A mítosz alapszimbólumai.

7. Hogyan kezeli az adott mítosz a halált (ha van szerepe a mítosznak)?

8. Mi a lélek szerepe (" " ")?

9. Az adott mítosza jellemző sajátos tér és idő jellemzése.

10. Ugrások és folytonosságok az adott mítosznak.

11. A mítosz új, korábbi mítoszokból ismeretlen elemei, (amilyen például a huszadik század második felének sugárzás-fóbiája); (és ezeknek mi felel meg a régi mítoszokban?)

IV. A mítosz nyelvi, jelhasználati sajátosságai:

1. Van-e a mítosza jellemző sajátos nyelv?³¹

2. A mítoszt használói *valóságként*

virtuális valóságként

valóságmagyarázatként, a valóság szimbolikus tükrözőjeként

"olvassák"-e?

3. Milyen mértékben szerepelnek benne jelképes és nem-jelképes tartalmak?

4. Kimutathatók-e jelképeiben "többjelentésűség"? (Ha igen, milyen olvasatok lehetségesek?)³²

magányos törvényen kívüliek toposzán át (heckerek), az "összeomlás" eszkatologikus víziójáig. (Tarr Dániel elemzési eredményei alapján).

³¹Sajátos fejlemény, amikor egy új jelhordozó köré szerveződnek mítoszok, mint például a televízió esetében. A televízió egyszerre tárgya a mítoszképzésnek (amennyiben maga is egy mitikus "másvilággá" válik), s ugyanakkor termeli és közvetíti is különböző mítoszok sokaságát. (E természete új jelenség a mítoszok történetében -- de éppen ezért érdemes megvizsgálni, hogy mi felelhetett meg neki a korábbi időkben. Az is új vonása, hogy benne a hősök közvetlenül láthatóvá válnak -- bár erről is elmondható, hogy valamilyen formában mindig is jelen volt a törekvés a mítoszok hőseinek megjelenítésére). Maga a televízió azért különösen alkalmas a mitizálódásra, mert a) *világszerű* (mindenki feltételezi, hogy a való világot közvetíti, s ugyanakkor mégsem tekinthető azonosnak a való világgal: a valóságos világból, mint nyersanyagból végülis virtuális valóságot épít); b) világszerűségének megfelelően *saját felépítési törvényei vannak* (műsorrend); c) mitikusá teszi az, hogy *mítoszok sokaságát "szüli"*; d) *a vágyak és a példák (ideák) a valóságnál sokkal nagyobb hangsúlyt kapnak benne*; e) a mitikus jelleget fokozza a *képek folytonos áramlása*; és f) az, hogy *testetlen formában, sugárzással terjed*, stb. g) *rítusok kapcsolódnak hozzá*, (egyes műsortípusai is ritualizálódnak, de eleve rítusok kötődnek a televízió nézéshez is); h) olykor *mágikus erőt* tulajdonítanak neki; i) *érinti a tabukat* (megjeleníti őket, -- meztelenség, szex, gyilkosság, stb. -- de ügyel arra, hogy a tabusértés sohase borítsa fel a világszűz). Stb. (Csákvári József elemzési eredményei alapján). Többen felvetették, hogy a televízió mítoszáinak sajátossága a klasszikus mítoszokkal szemben, hogy nem transzcendens jellegű, ám ezt is lehet úgy értelmezni, hogy a televízió bizonyos értelemben a (közvetlenebbül) transzcendens világok *helyére* lép.

³²Ezek az olvasatok többnyire értékrendszerei vagy ideológiai megalapozásuktól függenek: a Női Szépség mítoszáinak például van olyan olvasata, amely szerint ez a női öntudat kifejeződése; létezik olyan olvasata is, amely szerint a Női Szépség mítosza éppen hogy a férfirsadalom hozza létre, a nők elnyomásának kompenzálására és/vagy a nők élvezeti tárgyá változtatása érdekében. Úgy hisszük, ilyen esetekben akkor járunk legközelebb az igazsághoz, ha azt állítjuk, hogy ezek az ellentétes szándékok *együtt* alakítják ki az adott mítoszt: a mítoszoknak az ideológiákkal szemben az is sajátosságuk, hogy különböző, egymással ütköző világszűzértelmezések számára közös "másvilágot" teremtenek.

5. Testi-fizikai és lelki-morális jelentések.
6. Jelképeiben hogyan ötvöződnek össze a "jelölt", a "jelölő" és a jelhasználó közösség sajátosságai?

V. Milyen funkciói vannak az adott kultúrában az adott mítosznak? (A lehetséges funkciókról lásd például a 2. lábjegyzetben írottakat).

VI. A mítosz kiterjedése, érvényességi határai:

1. A mítosz kilép-e saját világából, behatol-e a mindennapokba? Ha igen, hogyan?
2. Világalkító hatása miben ragadható meg?
3. Épül-e rá valamilyen (pozitív vagy negatív) utópia?
4. Kapcsolódnak-e hozzá kollektív rítusok? (Ha igen, milyenek?)³³
5. Kapcsolódnak-e hozzá egyéni rítusok? (Ha igen, milyenek?)
6. Vannak-e hozzá köthető "szent helyek"? (Ha igen, milyenek?)
7. Intézményesül-e a mítosz (kultikus ápolása)? (Ha igen, hogyan?)
8. Összeolvadhat-e ellentéteivel?
9. Meghatározható-e, hogy hol vannak érvényességi határai? (tehát ahol már nem hat, illetve amire már nem érvényes).
10. Kialszik-e a vizsgált mítosz? (Elveszti mítosz-jellegét, mesévé, egyszerű szimbólummá, stb. válik, vagy eltűnik).

VII. Mint bármely társadalmi jelenség elemzésénél, mindezeknek -- és a további lehetséges elemzési szempontoknak -- esetében is különösen fontos állításaink többszörös kontrollálása.

1. Állításainkat egyrészt a klasszikus logikai definíciós-technikával (az és csak az; leválasztva róla a "nem-az"-ok eseteit); másrészt számos konkrét eset behelyettesítésével ellenőrizzük: a vizsgált mítosz (mitológia, mítoszelem) *egészére érvényes-e és egészen érvényes-e* rá, az, amit róla állítunk?
2. Meg kell győződnünk arról, értelmezésünkkel *nem vetítünk-e bele valamit*, ami a mítosz eredeti formájában és használatmódjában nincsen benne?
3. S mint bármely társadalmi jelenség esetében, itt sem árt, ha az általunk használt kategóriák "mennyelejeviek", vagyis hogy meg tudunk határozni olyan *mélyebb síkot, amely értelmezi őket.*
4. És elemzésünk részeként meg kell határozni azt is, hogy *mi magunk mennyire vagyunk benne* (belül, hívőként, építőként, rombolóként, stb.) a mítosz világában?

Kapcsolódó fogalmak: rítusok és "szent helyek" elemzése

³³A rítusokkal -- és a következő pontban szereplő "szent helyekkel" kapcsolatban mindig el szokták mondani azt is, hogy azok nem csak kapcsolódnak mítoszokhoz, de forrásai is lehetnek mítoszoknak. Ez is fontos elemzési szempont: megvizsgálni, hogy egy-egy modern mítosz visszavezethető-e ilyen forrásokra. A mai "tisztaság"-mítosz esetében például a mitizálódás lényeges elemeként írhatjuk le, hogy a "tisztaság" gyakran akkor és azoknál válik "mítosszá", amikor valakik életében a tisztaságteremtés kényszeressé válik. A mítosz ebben az esetben nem is annyira valóságmagyarázó, mint valóságigazoló (a kényszeres tevékenységet igazoló) szerepet is betölthet.

Mítoszok körbejárásakor igen gyakran találkozunk a vizsgált mítosszal kapcsolatba hozható rítusokkal és "szent helyekkel". Bár műhelyünk munkája elsődlegesen nem ezek leírására irányult, meg kellett határoznunk azokat a szempontokat is, amelyeket a rítusok és a "szent helyek" elemzésénél alkalmazhatunk.

Először itt is a definíciós problémába ütköztünk. Abból indultunk ki, hogy *rendszeres (periodikus) ismétléssel* elvben bármely cselekvés ritualizálódhat, (a rítus egyik lényeges vonása, hogy bizonyos időszakonként megismételt cselekvésekről van szó); de *nem minden ismétlődő cselekvés tekinthető rítusnak, csak azok, ahol az ismételt cselekvéstől valamilyen (önmagán túlmutató) kívánatos cél bekövetkezését várják*, -- a rítus tehát "valamilyen cél elérését ráutalással biztosító szokás"-- gyakorlatilag tehát *mágikus* funkciót tulajdonítanak neki. (Itt rögtön hozzá kell tenni, hogy sok rítus esetében a cél már teljesen elhalványodott, de abban az értelemben a fenti kritérium mindig érvényes, hogy a rítushoz mindig hozzá kötődik, hogy "csinálni kell", mert ha elmaradna, akkor az valamilyen szempontból rossz következményekkel járna a rítussal élő közösség vagy egyén számára; valamilyen értelemben "megrendülne a világrend"). A rituális cselekvés sajátossága még az erős *formakötöttség*, (ahogy egyesek megfogalmazzák, a rituális cselekvésben a formák eluralkodnak a cselekvések célirányultságával szemben), a ritualizált cselekvések másokkal nem helyettesíthetők. A rítusnak mint korábban a másik oldalról hangsúlyoztuk, többnyire vannak *mitologikus kapcsolatai*, és azokkal együtt, de azoktól függetlenül is *közösségmegerősítő*, (illetve egyéni rítusok esetén *önmegerősítő*) funkcióval is bírnak.

Természetesen a rítusoknál is fontos meghúzni a határt rítus és nem rítus között. Ezt a határt nem a cselekvések jellege, hanem értelmezése, "használatmódja" segít kijelölni. Az olyan napi ritmussal ismétlődő jelenségek például, mint a tisztálkodás, vagy fogmosás -- bár a hétköznapi szóhasználatban ezekkel kapcsolatban is beszélhetünk a "mosakodás rítusáról" stb. -- csak akkor tekinthetők rítusnak, ha a közvetlen célon túli valamilyen pozitív értéket szimbolizáló várakozások kötődnek hozzájuk, (s abban az imént említett formában, hogy elmaradásuk mindenképpen valamilyen negatív következmény veszélyét hordja magában). Ha a fogmosásban nem csak az a törekvés vezet, hogy a fogaimra lerakódott, a fogaim közé szorult kellemetlen szennyeződésekeltávolítsam, hanem mondjuk az, hogy "a rendszeres fogmosás által a civilizált emberek közé tartozom" -- akkor rítusról beszélhetünk. (Akik fogságban vagy más mostoha körülmények között is adnak arra, hogy rendszeresen tisztán tartsák magukat, azok számára a tisztálkodási aktusok az emberi tartás megőrzését szolgáló rítusokká válnak: a rituális jelleget ez esetben az adott cselekvésformával szolgált mögöttes szimbolikus cél viszi a cselekvésbe). Hasonlóképpen rítusról beszélhetünk azok esetében, akik abban a meggyőződésben mosnak fogat, hogy ha ezt nem teszik meg minden étkezés után, vagy ha a napi háromszori fogmosásból akár egy is elmarad, akkor fogaik romlásnak indulnak -- ebben az esetben a formakötöttség ritualizál.

Az, hogy mi lesz rítus, mi nem, nagymértékben kultúrafüggő, hiszen az egyes, egymástól különböző kultúrák mindennapi életében alakulnak ki mind azok a formai viselkedési szabályok és rutinok, amelyek aztán a rítusok formáit is meghatározzák; s a kultúra értékrendszerétől függ az is, hogy milyen mögöttes célok válhatnak az egyes cselekvések mozgatóivá. Mivel az adott kultúrában benne élő ember a rítusok nagy részét szinte automatizáltan gyakorolja, sokszor csak egy másik kultúra tükrében válik egyértelművé, hogy egy cselekvés(sor) esetében rítusról van szó.³⁴

³⁴Több írásunkban idéztük már a kanadai egyetem PC-botrányának esetét, de erre is jó példa. (Az eset röviden a következő: az illető egyetemen állítólag egy európai származású professzor az autóból kiszállván kinyitotta a hátsó ajtót, hogy a kocsiban utazó hölgykollégáját kiségitse. A nő ezen megsértődött, és kiabálni kezdett, hogy

Rítus keletkezik és elhal: ismétlődéssel, formarögzüléssel, a mögöttes szimbolikus célok hozzákapcsolódásával korábban egyáltalán nem rituális cselekvések ritualizálódnak, és fordítva: rítusok elveszthetik rituális jellegüket. A televízió nézés például a televíziózás korai szakaszában egyértelműen kollektív (közösségmegerősítő és a helyi közösség és a "világ fontos centrumai" közötti kapcsolatot teremtő) rítus volt, később azonban a televízió "szakrális" és kiemelt presztízstárgy jellegének csökkenésével e rítus elhalt, (egyéni vagy családi rítusok továbbra is kapcsolódhatnak hozzá, -- tévé nézéshez-készülődés, meghatározott "tévé ételek és italok" fogyasztása, stb. --, de ezek már egészen másfajta rítusok, más mögöttes célokat -- például a házigazda biztonságtudatának a dinamikus sztereotípiákkal való megerősítése -- szolgálnak.)

A rítusok elemzéséhez a következő szempontokat gyűjtöttük össze:

Alapvető fontosságú a rítus minél pontosabb és aprólékosabb leírása.

Meghatározandó:

1. a rítus gyakorlásának pontos *helye* (országban, városon, városrészben, utcán, épületen, helyiségen belül);
2. *időpontja* (napszak, hét illetve hónap mely napja, évszak);
3. *időtartama*;
4. *az ismétlődés sűrűsége, gyakorisága*;
5. a *résztevők jellemzői* (nem, életkor, társadalmi státusz, egyéb jellemzők: vallás, pártállás, "fan"-clubhoz tartozás, stb.)
6. a *résztevők száma, mennyisége*;
7. a *résztevők elhelyezkedése* a rítus során;
8. *mozgások, mozgásirányok*;
9. a résztvevők *akciói* (részletesen);
10. a *tárgyi környezet* (szerepe a rítusban);
11. *"szent" és tabu elemek*;
12. a *rítus alapjául szolgáló vagy a rítushoz kötődő mitológia* és az adott rítus kapcsolata;
13. a rítus *története*;
14. a rítus *hagyományai*; (illetve: milyen -- nemzeti, helyi, adott közösségre jellemző -- hagyományhoz kötődik);
15. a rítus *elterjedtsége, kapcsolódásai* (az adott helyen, közösségen kívül hol van még ilyen, vagy ehhez hasonló);
16. a rítus (a hagyomány) *átadásának formái*;
17. *rítus-variációk* (egyéniek is: kinél, kinnél figyelhető meg ez vagy az a változat?);
18. a rítus *hasonlósága klasszikus rítusokkal* (beavatási, akarátáviteli-mágikus, megtisztítási, "megkérlelő", termékenység, stb. rítusok);
19. a rítus *koreográfiája* (rögzített, ismétlődő mozgások);
20. a rítus *szövegei* (rögzített, ismétlődő szövegek);
21. a rítus-jelleg *tudatos-e*, vagy öntudatlan, csak külső szemmel minősül rítusnak?

ezzel az "udvariassági" gesztussal a férfi megsértette az egyenjogúság eszményét, hiszen ez és az ehhez hasonló gesztusok nem egyebek, mint a nők leminősítésének, gyengességük jelzésének jelképei. Az eset következményei most nem lényegesek -- a férfit mint afféle himsovinisztát lehetetlenné tették az egyetemen -- szempontunkból az az érdekes, hogy egy más kultúra -- az emancipatórikus feminizmus -- talajáról az európai kultúrában kifejlődött és automatizálódott viselkedés rítus-jellege "lelepleződik". Hogy a rítust a két fél milyen érzelmekkel, azonosulással vagy elutasítással kíséri, más kérdés, a lényeg az, hogy kívülről egyértelműen rítusnak látszhat az, amiről belülről, a cselekvés végrehajtója esetleg egyáltalán nem tudja, hogy valamilyen rítus szabályainak engedelmeskedik.

és persze rögzítendő minden előre nem látható, érdekes mozzanat...

A rítusok elemzésében mindig kulcsszerepük van a cselekvéseknek, a tárgyaknak, a térnek és az időnek: ha például evési rítusokról beszélünk, ezekben meghatározó fontosságúak a) a cselekvések: a terítés, a tálalás rendje, ahol van: az asztali áldás, az összes asztali illemszabály, evési és evés-befejezési szokás; b) a különböző alkalmaknak (hétköznapi, vasárnapok, ünnepek; reggeli, ebéd, vacsora, stb.) megfelelő ételek (és evőeszközök) leírható rendszere; c) az egyes étkezési formák számára alkalmasnak és alkalmatlannak ítélt terek; d) az egyes étkezések szokásos időpontja, időtartama, stb.

A rítusok szempontjából is, de önmagukban is nagyon fontos elemei a térnek a különböző "szent helyek". "Szent helynek" minősíthető mindaz az épület, épületegyüttes, térség, tárgyi környezet, amelyet valamely közösség

- *kultikus tisztelettel övez*, esetleg "templomként" vagy "zarándokhelyként" használ;
- vagy legalábbis *kivételes*, "ünnepi" funkciókat kapcsol hozzá;
- vagy legalábbis *megkülönböztet a mindennapi, "profán" terektől*;
- legalábbis bizonyos időpontokban.

A "szent helyek" elemzésekor fontos szempont lehet:

1. Hol található?
2. Milyen téri és tárgyi elemek alkotják?
3. Mi teszi "szent hellyé"?
4. A "szent hellyé válás" (illetve e jelleg megszűnésének) története.
5. Viszonya környezetéhez.
6. Kapcsolata más "szent helyekkel".
7. Kik használják, és kiknek számára "szent"?
8. Mikor használják és mindig "szent" térnek számít-e vagy csak alkalmasszerűen?
9. Milyen tevékenységek és ezen belül milyen rítusok kapcsolódnak hozzá?
10. Milyen mítoszok illetve egyéb hiedelmek kapcsolódnak hozzá?
11. A "szentséget" kiemeli-e valamilyen díszítés, (ha igen, milyen)?
12. Mi számít az adott helyen "szentségtörésnek"?
13. Az adott közösség térhasználatában milyen helyek képviselik a "sötét oldalt"? ("Átkozott helyek).

A műhelymunka során³⁵ megállapítottuk, hogy egy *településen belül* "szent hellyé" tehetnek valamit a) a *természeti* adottságok; b) ezen belül kiemelten a *víz*, vagy a *tűz* jelenléte; c) a környezettől *eltérő* adottságok; d) a *történelem eseményei*; e) a *társadalmi emlékezet*; f) *közlekedési* és g) *gyülekezési* csomópontok; h) az ott található *templomok és "templomok"*; i) *szobrok, emlékművek*. "Szent helyekké" lehetnek j) a *hatalom*, k) a *gazdagság*, l) a *művészet*, m) a *tudomány és technika*, n) a *gazdaság*, o) a *sport*, p) a *szórakozás* centrumai és szimbolikus objektumai; q) a *turista-célpontok*; r) *rítusok színhelyei*; s) a *határpontok*; t) *"vándorló"*, *helyüket változtató*, illetve u) *átalakuló* intézmények és tárgyak; v) az *eltűnt dolgok* "hült helye; x) helyek, amelyekhez *mítoszok, különleges hiedelmek*, (például: "kísértet"-helyek), vagy y) legalábbis *kuriózumok, érdekességek* fűződnek; z) helyek,

³⁵Kurtán Eszter elemzési eredményei alapján.

amelyeket az adott csoport, szubkultúra számára éppen az tesz "szent hellyé, hogy az adott csoport, szubkultúra használja.³⁶

Olykor teljes települések válnak "szent hellyé". A város már keletkezésekor magában hordja ezt a lehetőséget a faluval szemben (méreténél, centrumhelyzeténél fogva és persze elsődlegesen azért, mert a városok eleve kultusz-, hatalmi-, és gazdasági központokként jönnek létre). A modern mitológiában is azok a városok válnak kultikus központtá, amelyek valamilyen szempontból az emberek begyűjtőivé, *központokká* és/vagy *zarándokhelyekké*, *ritusok* színterévé lesznek. Kiemelkedésüket segíti sajátos elhelyezkedésük, különösen valamilyen szempontból *határhelyzetük* (pl. Velence föld és víz, Macchu Picchu vagy Katmandu ég és föld között); az *alapítás különlegessége*, a történetéhez fűződő *csodás* vagy legalábbis *ködbe vesző* elemek; az ha fénykorukban valamilyen szempontból a *világkultúra centrumai*, *sűrűsödési pontjai* voltak; ha *szimbolikus épületek*, *tárgyak* halmozódnak bennük; s különösen, ha a hozzájuk kötődő szimbólumokban valamilyen szempontból *ellentétek* egyesülnek. Különösen kedvez egyes városok ilyen kiemelkedésének, ha több korszakon át is centrum-szerepet töltenek be, ilyenkor ugyanis több generáció élményeinek egymásra rakódásával az adott város mintegy "időtlenne" is válik. A "szent hellyé" emelkedett városok általában *az élet egy-két fontos elemének szimbólumaiként* is funkcionálnak (a Szerelem, a Művészetek, a Gazdagság, stb. városa); ha több ilyen elem kapcsolódik egy város imázsához, jó, ha ezek egymást erősítik. Végül a "szent városok" -- mint erről korábban szó volt -- gyakran *megszemélyesülnek*, cselekvő alanyként lépnek be (az öröklük is szóló) mitológiába.

(2000)

Kapitány Ágnes -- Kapitány Gábor

=====

Hivatkozások:

Barthes, Roland (1983): Mitológiák, Európa, (Mérleg), Bp. (eredeti: 1957, Éditions du Seuil, Paris)

Boglár Lajos (1996): Mítosz és kultúra, Szimbiózis, Bp.

Frank Tibor--Hoppál Mihály (szerk.) (1980): Hiedelemrendszer és társadalmi tudat I-II. TK. Bp.

Hankiss Elemér (1999): Proletár reneszánsz, Helikon--Universitas

Hankiss Elemér (2000): Legenda Profana, avagy a világ újraravázsolása (A cikk írása idején: kézirat)

Kapitány Ágnes -- Kapitány Gábor (szerk.) (1995): Jelbeszéd az életünk, Osiris--Századvég, Bp.

Kirk, G. S. (1993): A mítosz, Holnap, Bp. (eredeti: 1970. Univ. of California Press, Berkeley -- Los Angeles)

Semlyén István (1979): Modern mítoszok, Magvető (Gyorsuló Idő) Bp.

³⁶Ez lehet kizárólagos használat is, de az is előfordul, hogy egy mindenki által használt köztér is "szent hely" lesz egy csoport számára, amely egyébként csak egy a használók közül.